

IV. C

4

(BIBLIOTHECA INDICA ;)
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1209.

परिक्षामुखसूत्रम्
(PARĪKṢĀMUKHĀ-SŪTRAM,)
A DIGAMBARA JAINA WORK, ON LOGIC (NYĀYA)

BY
MAṆIKYA NĀNDI
TOGETHER WITH THE COMMENTARY CALLED •

परिक्षामुखलघुवृत्तिः
PARĪKṢĀMUKHĀ-LAGHUVṚTTIḤ

BY
ANANTA VĪRYA.
EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SATIS CHANDRA VIDYĀBHÜṢAṆA,
M.A., Ph.D.

*Professor of Sanskrit and Pali, Presidency College, Calcutta ; Joint
Philological Secretary, Asiatic Society of Bengal ;
and Fellow of the Calcutta University.*

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

15.96.9.

CONTENTS.

INTRODUCTION

परीक्षामुखचमम् ।

1. प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः	...	...	१
2. प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः	...	...	१
3. परोक्षोद्देशस्तृतीयः	...	...	२
4. प्रमाणस्य विषयोद्देशश्चतुर्थः	...	...	४
5. प्रमाणस्य षणोद्देशः पञ्चमः	...	...	५
6. परीक्ष्यमाणस्य आभासोद्देशः षष्ठः	...	...	५

परीक्षामुखलघुवृत्तिः ।

1. प्रमाणस्वरूपोद्देशः प्रथमः	...	...	८
2. प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः	...	...	१३
3. परोक्षप्रपञ्चस्तृतीयः	...	...	२५
4. विषयसमुद्देशश्चतुर्थः	...	...	४०
5. षणसमुद्देशः पञ्चमः	...	...	४८
6. प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः	...	...	४६

INTRODUCTION.

The text of **Parikṣāmukha-sūtra** together with its commentary called **Parikṣāmukha-laghuvṛtti** printed in this fasciculus is based on three manuscripts of which one was procured from Jaipur, Rajputana, another from the Deccan College, Poona, and the third, from the Asiatic Society of Bengal.

The **Parikṣāmukha-sūtra** is a well-known Digambara Jain work on Logic (Nyāya) divided into six chapters which treat respectively of (1) the characteristic of valid knowledge, *pramāṇa-svārūpa*; (2) direct apprehension or perception, *pratyakṣa*; (3) indirect apprehension, *parokṣa*; (4) object of valid knowledge, *viśaya*; (5) the result of valid knowledge, *phala*; and (6) the semblances or fallacies, *ābhāsa*.

The author of the Sūtra is named Māṇikya Nandi¹ or Ratna Nandi, who belonged to the Digambara sect. In chapter vi of the work he mentions the Bauddha,² Mīmāṃsaka,³ Sāṃkhya,⁴ Laukāyika,⁵ Saugata,⁶ Yauga,⁷ Prābhākara⁸ and Jaiminiya⁹ systems of philosophy. In chapter iii he refers to a certain philosopher¹⁰ who distinguishes three phases of the reason or middle term. This philosopher is evidently Dharmakīrti who divides the reason or

¹ ईश्वर सदात्मपादसमस्तदोषः .

बोध्यः प्रपञ्चवर्तिरिति समस्तः .

साविस्मयनन्विबिभुना शिष्टबोधयेतोः .

मानसकपमधुना क्लृप्तमन्त्रादि ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter i, p. 13).

² प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नसमस्तं मानं द्विभेदोदितं

इद्वैदिङ्गुये विचार्य विधिवत् संज्ञातवेः संशयात् ।

मानानामिति तदिदमभिहितं श्रीरत्नमन्त्रादिः

तन्मन्त्रादिसदो विद्वद्विषयेऽर्थावबोधमात्रतः ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter ii, p. 25).

³ Aphorism 6.

⁴ Aphorism 7, 13.

⁵ Aphorism 27, 57.

⁶ Aphorism 56.

⁷ Aphorism 57.

⁸ Aphorism 57.

⁹ Aphorism 57.

¹⁰ Aphorism 57.

¹¹ को वा विधा येदुसुक्ता समर्थयमानो न पञ्चवति (Parikṣāmukha-sūtra, chap. iii, aph. 31).

middle term¹ into three kinds according to the relation which it bears to the major term.

Māṇikya Nandi is stated in the *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* to have got his inspiration in Logic from Akalaṅka Deva² (often called simply Akalaṅka³ or Deva⁴) who flourished about 750 A.D.⁵ The approximate date in which Māṇikya Nandi lived is 800 A.D.⁶

The *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* is also known by the names of *Parikṣāmukha-pañjikā*⁷ and *Prameyaratnamālā*. It is the work of a Digambara logician named Anantavīrya,⁸ the famous author of a gloss on Akalaṅka's *Nyāyaviniścaya* called *Nyāyaviniścaya-vṛtti*. Anantavīrya observes that it was at the request of Hirapa, the beloved son of Vaijeya, that he undertook for the sake of Śāntiśeṇa to write the *Parikṣāmukha-pañjikā*.⁹ Now, Śāntiśeṇa, supposed to be identical with Śānti Sūri, died in samvat 1096 or A.D. 1039.¹¹ His contemporary Anantavīrya must, therefore, have flourished

¹ चोद्येव च लिङ्गानि । स्वभूपलब्धिः स्वभावकार्यं चेति (Dharmakīrti's *Nyāyabindu*, Peterson's edition, chap. ii, p. 104).

² अकलङ्कवचोऽस्माधेवदमे येन धीमता ।
न्यायविद्यासूत्रं तन्मे नमो माणिक्यनन्दिने ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. i, opening lines.)

³ अकलङ्कशशास्त्रेयत् प्रकटीकृतमस्मिन्माननिभनिकरस्य
तत् संक्षिप्तं स्फुरिभिरुच्यतेतिभिर्व्यक्तमेतेन ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 54).

⁴ मुख्यमन्त्रवैचाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम्
देशात्तमुपजोवह्निः स्फुरिभिर्ज्ञापितं भया ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 25).

^{5,6} Vide my "History of the Mediaeval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 26, 28.

⁷ Vide footnote 10.

⁸ इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षासूचिहतिः समागता ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

⁹ तस्योपराधवशतो विशदीकृत्वैः
माणिक्यनन्दिकृतशास्त्रमगाधबोधम् ।
स्योक्तं कतिपयेवंचनेवदारैः
बालप्रबोधकरमेतदनुक्तवैर्यैः ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

¹⁰ वैलेयप्रियपुत्रस्य चौरप्रस्योपरीक्षाः ।
शान्तिषेणायमारब्धा परीक्षासूच्यपञ्जिका ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, opening lines).

¹¹ Vide the *Indian Antiquary*, vol. xi, p. 253; and Dr. R. G. Bhandarkar's Report on Sanskrit MSS. during 1883-84, p. 129.

about that time. He lived undoubtedly before the 14th century A.D., for he is mentioned by Mādhavācārya in the *Sarvadarśana-saṅgraha* (chapter on Jaina darśana).

In the *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* Anantavīrya mentions numerous philosophers and philosophical systems and quotes several important couplets which have yet to be identified. It is interesting to note that Vidyānanda's *Āptāparikṣā*¹ is mentioned as an old work while his *Āptamīmāṃsālaṅkāra* (also called *Aṣṭasāhasri*) is designated as *Devāgamālaṅkāra*² or simply *Alaṅkāra*.³

Besides Anantavīrya's work, there is another very excellent commentary on the *Parikṣāmukha-sūtra* called *Prameya-kamala-mārtanda* by a Digambara logician named Prabhācandra whose date is generally assigned at the first quarter of the 9th century A.D. Prabhācandra who was a disciple of Padma Nandi⁴ speaks of Maṇikyā Nandi⁵ and Akalaṅka Deva⁶ in very high terms.

Presidency College, }
Calcutta, May, 1909. }

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA

¹ तदवस्थाय पुरातने विस्तरेषामिहितं चाप्तपरोक्षादौ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 30).

² अपरमवस्थाय विस्तरेषु देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 24).

³ विस्तरेष्वेतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोधवत् (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 17).

⁴ Vide my "History of the Mediæval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 33-34.

⁵ गुरुः श्रीपद्मनन्दिसिद्धान्तिसिद्धान्तिकगुणालयः
प्रभाचन्द्राचारं जीयाद्भक्तनन्दिपदे रतः ॥ (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. vi, p. 118).

⁶ शास्त्रं करोमि वरमव्ययरावबोधो
मायिकानन्दिवदवङ्गजसत्प्रसादात् ॥ (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

⁷ श्रीमदलङ्कारार्थाद्युत्पन्नपञ्चप्रेरकानां न शक्यते इति तद्युत्पादनाय करतलामल्लक-
वदयमुक्त्यं प्रतिपादयितुं कामयितुं परिज्ञानानुगमे वा प्रेरितकव्यप्रतिपादनप्रवृत्तं प्रकरणमिदमा-
चर्याः प्राद (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

परीक्षामुखसूत्रम् ।

प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासनं द्विपर्ययः ।

इति वक्ष्ये तथोक्तं च सिद्धमन्त्यं लघीयसः^१ ॥

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम् ॥ १ ॥ हिताहितमाप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत् ॥ २ ॥ तन्निश्चयात्मकं समारोपविहङ्गत्वाद्नुमानवत् ॥ ३ ॥ अनिश्चितोऽपूर्वार्थः ॥ ४ ॥ दृष्टोऽपि समारोपात्तादृक् ॥ ५ ॥ स्लोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥ अर्थस्येव तूदुन्मुखतया ॥ ७ ॥ घटमहमात्मना वेत्ति ॥ ८ ॥ कर्मवत्कर्मकरणक्रियाप्रतीतेः ॥ ९ ॥ ज्ञानानुच्चारणेऽपि स्वस्यानुभवनमर्थवत् ॥ १० ॥ को वा तत्प्रतिमीप्सिनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्तदेव तथा नेच्छेत् ॥ ११ ॥ प्रदीपवत् ॥ १२ ॥ तन्नामाणं स्वतः परतश्च ॥ १३ ॥

इति प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः ॥ १ ॥

तद्वेधा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षेतरभेदात् ॥ २ ॥ विशदं प्रत्यक्षम् ॥ ३ ॥ प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तया वा प्रतिभासनं वैशद्यम् ॥ ४ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देयतः सांव्यवहारिकम् ॥ ५ ॥ नार्थालोकौ कारणे परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ॥ ६ ॥ तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च केशोण्डुकज्ञानवस्तुचरज्ञानवच्च ॥ ७ ॥ अतः क्षून्यमपि तत्प्रकाशकं प्रदीपवत् ॥ ८ ॥ स्वावरणचयोपशमलक्षणयोग्यतया हि प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ॥ ९ ॥ कारणस्य च परिच्छेद्यत्वे करणादिना व्यभिचारः ॥ १० ॥ सामर्थ्योविशेषविशेषिताखिलावरणमतीन्द्रियमशेषतो मुख्यम् ॥ ११ ॥ सावरणत्वे कारणजन्यत्वे च प्रतिबन्धसम्भवात् ॥ १२ ॥

इति प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः ॥ २ ॥

^१ लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । इति टीका ।

परोक्षमितरत् ॥१॥ प्रत्यक्षादिनिमित्तं कृत्तिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागम-
 भेदम् ॥२॥ संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारां कृत्तिः ॥३॥ स देवदत्तो
 यथा ॥४॥ दूषणस्मरणकारणकं सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदं तत्सदृशं तदि-
 क्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि ॥५॥ यथा स एवायं देवदत्तः गोसदृशो गवयः
 गोविलक्षणो महिष इदमस्माद्वरं दृष्टोऽयमिन्द्रादि ॥६॥ उपलभ्यमानुपलभ-
 निमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः इदमस्मिन् सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेति च ॥७॥
 यथाग्रावेव धूमसूदंभावे न भवत्येवेति च ॥८॥ साधनात् साध्यविज्ञानमनुमा-
 नम् ॥९॥ साध्याविनांभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥१०॥ सहकमभावनिश्चयो-
 ऽविनाभावः ॥११॥ सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्च सहभावः ॥१२॥ पूर्वोत्तर-
 चारिणोः कार्यकारणयोश्च क्रमभावः ॥१३॥ तर्कान्तर्निर्णयः ॥१४॥ इष्टम-
 बाधितमसिद्धे साध्यम् ॥१५॥ सन्दिग्धविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां साध्यत्वं यथा
 स्यादित्यसिद्धपदम् ॥१६॥ अनिष्टाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं माभूदिति इष्टा-
 बाधितवचनम् ॥१७॥ न चासिद्धवृद्धिदं प्रतिवादिनः ॥१८॥ प्रत्यायनाय
 हीक्षा वक्तुः ॥१९॥ साध्यं धर्मः कश्चित्तिद्विगिष्ठो वा धर्मी ॥२०॥ पक्ष इति
 यावत् ॥२१॥ प्रसिद्धो धर्मी ॥२२॥ विकल्पसिद्धे तस्मिन् सप्तेतरे साध्ये ॥२३॥
 अस्ति सर्वज्ञो नास्ति खरविषाणम् ॥२४॥ प्रमाणोभयसिद्धे तु साध्यधर्म-
 विगिष्टता ॥२५॥ अग्निमूलयं देशः परिणामी शब्द इति यथा ॥२६॥ व्याप्तौ
 तु साध्यं धर्म एव ॥२७॥ अन्यथा तदघटनत् ॥२८॥ साध्यधर्माधारसन्दे-
 हापनोदाय गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनम् ॥२९॥ साध्यधर्मिणि साधनधर्माव-
 बोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ॥३०॥ को वा जिघांसेतुल्ला समर्थयमानो
 न पक्षयति ॥३१॥ एतद्व्युत्पन्नमेवातुमानाङ्गं नोदाहरणम् ॥३२॥ न हि तत्साध्य-
 प्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरेव व्यापारात् ॥३३॥ तदविनाभावनिश्चयार्थं
 वा विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेः ॥३४॥ व्यक्तिरूपं च निदर्शनं सामान्येन तु
 व्याप्तिस्वापि तद्विप्रतिपत्तावनवस्थानं साहचर्यान्तरापेक्षणात् ॥३५॥ नापि

व्याप्तिस्कारणार्थं तथा विभ्रहेतुप्रयोगादेव तत्कृतेः ॥३६॥ तत्परमभिधीय-
 मानं साध्यधर्मिणि साध्यसाधने सन्देहयति ॥३७॥ कुतोऽन्यथोपनयनिगमने ॥३८॥
 न च ते तदङ्गे साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवासंशयात् ॥३९॥ समर्थनं
 वा वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्ये तदुपयोगात् ॥४०॥ साक्ष्यव्युत्पत्त्यर्थं
 तत्तथोपपत्तेः शास्त्रं प्रवाचौ न वादेऽनुपयोगात् ॥४१॥ दृष्टान्ते द्वेभ्यामन्य-
 व्यतिरेकीभेदात् ॥४२॥ साध्यव्याप्तं साधनं यच्च प्रदर्शयते सोऽन्यदृष्टान्तः ॥४३॥
 साध्याभावे साधनाभावो यच्च कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥४४॥ हेतोरुप-
 संहार उपनयः ॥४५॥ प्रतिज्ञायास्तु निगमनम् ॥४६॥ तदनुमानं द्वेधा ॥४७॥
 स्वार्थपरार्थभेदात् ॥४८॥ स्वार्थसुलक्षणात् ॥४९॥ परार्थं तु तदर्थपरामर्श-
 वचनाज्जातम् ॥५०॥ तद्वचनमपि तद्वेतुत्वात् ॥५१॥ स हेतुर्हेतोपसङ्ख्यतुप-
 लब्धिभेदात् ॥५२॥ उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोरनुपलब्धिश्च ॥५३॥ अविद्वद्धोप-
 लब्धिर्विधौ षोढा व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसङ्घारभेदात् ॥५४॥ रसादेक-
 साम्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किञ्चित्कारणं हेतुर्थं सामर्थ्या-
 प्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्ये ॥५५॥ न च पूर्वोत्तरसारिणोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा
 काक्षव्यवधाने तदनुपलब्धेः ॥५६॥ भाव्यतीतयोर्मरणजापद्बोधयोरपि नारि-
 षोद्बोधौ प्रति हेतुत्वम् ॥५७॥ तद्भावापाराश्रितं हि तद्भावभाषितम् ॥५८॥
 सङ्घारिणोरपि परस्परपरिहारेण व्यवस्थानात् सहोत्पादाच्च ॥५९॥ परिणामी
 शब्दः कृतकत्वाद् य एवं स एवं दृष्टो यथा घटः कृतकत्वात् तस्मात्परिणामीति
 यस्तु न परिणामी स न कृतको दृष्टो यथा बन्ध्यास्तनंधयः कृतकत्वात्
 तस्मात्परिणामी ॥६०॥ अस्त्येव दिङ्नि बुद्धिः व्यापारादेः ॥६१॥ अस्त्येव
 क्वाया क्वात् ॥६२॥ उदेत्यति शकटं कृत्तिकोदयात् ॥६३॥ उदगाङ्गरणिः
 प्राकृत एव ॥६४॥ अस्त्येव मोलुखिगे रूपं रसात् ॥६५॥ विद्वद्धतदुपलब्धिः
 प्रतिषेधे तथा ॥६६॥ नास्त्येव ग्रीतस्पर्श उष्णात् ॥६७॥ नास्त्येव ग्रीतस्पर्शो

१. पुन सामर्थ्याप्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते । इति टीका ।

२. व्याहारादेः । इति पाठान्तरम् ।

धूमात् ॥ ६८ ॥ नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति सदृशं दृष्ट्वात् ॥ ६९ ॥ नोदेव्यति
 सुहृतीति शकटं देवत्युदयात् ॥ ७० ॥ नोदगाङ्गरणी सुहृतीत्यूर्ध्वं पुण्योदयात् ॥ ७१ ॥
 नाख्यत्र भित्तौ परभागाभावोऽर्वागभागादर्शनात् ॥ ७२ ॥ अविद्वद्भानुपलम्भिः प्रतिषेधे
 सप्तधा स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वोत्तरसहचारानुपलम्भभेदात् ॥ ७३ ॥ नाख्यत्र
 भूतले घटोऽद्वयपलम्भः ॥ ७४ ॥ नाख्यत्र शिंशपाऽनृचानुपलम्भः ॥ ७५ ॥ नाख्यत्रा-
 नुपतिवद्वसामर्थ्याऽग्निर्धूमानुपलम्भः ॥ ७६ ॥ नाख्यत्र धूमोऽनग्नेः ॥ ७७ ॥ न भविष्यति
 सुहृतीति शकटं कृत्तिकोदयानुपलम्भः ॥ ७८ ॥ नोदगाङ्गरणिसुहृतीति प्राक्त
 एव ॥ ७९ ॥ नाख्यत्र समतुल्यधामुक्तामो नामानुपलम्भः ॥ ८० ॥ विद्वद्भानुपलम्भिर्विधौ
 चेधा विद्वद्व्यकार्यकारणस्वभावानुपलम्भभेदात् ॥ ८१ ॥ यथास्मिन् प्राणिनि व्याधि-
 विशेषोऽस्ति निरामयचेष्टानुपलम्भः ॥ ८२ ॥ अख्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगा-
 भावात् ॥ ८३ ॥ अनेकान्तात्मकं वस्तुकान्तस्वरूपानुपलम्भः ॥ ८४ ॥ परम्परया संभ-
 वत्सधनमचैवान्तर्भावनीयम् ॥ ८५ ॥ अभूदत्र चक्रे शिवकः स्थासात् ॥ ८६ ॥ कार्य-
 कार्यमविद्वद्व्यकार्योपलम्भौ ॥ ८७ ॥ यथा नाख्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारि-
 संशयदनात् कारणविद्वद्व्यकार्यं विद्वद्व्यकार्योपलम्भौ यथा ॥ ८८ ॥ व्युत्पन्नप्रयोगस्तु
 तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्यैव वा ॥ ८९ ॥ अग्निमानयं देशस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्ते-
 र्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वा ॥ ९० ॥ हेतुप्रयोगो हि यथा व्याप्तिग्रहणं विधीयते
 सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैव धार्यते ॥ ९१ ॥ तावता च साध्यसिद्धिः ॥ ९२ ॥ तेन
 वक्ष्यतादाधारसूचनायोक्तः ॥ ९३ ॥ आप्रवाक्यादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ॥ ९४ ॥
 सहजयोग्यतासङ्केतवशादिशिष्टादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतवः ॥ ९५ ॥ यथा मेवादयः
 सन्ति ॥ ९६ ॥

इति परोक्षोद्देशः तृतीयः ॥ ३ ॥

सामान्यविशेषात्मा तदर्थो विषयः ॥ १ ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचर-
 'त्वात्पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिजन्यपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेर्वा' ॥ २ ॥

सामान्यं द्वेधा तिर्यगूर्द्ध्वतभिदात् ॥ २ ॥ सदृशपरिणामस्तिर्यक् खण्डमुण्डादिषु
गोलवत् ॥ ४ ॥ परापरविवर्तीत्यापिद्रव्यमूर्द्धता मृदिव स्थासादिषु ॥ ५ ॥ विशे-
षश्च ॥ ६ ॥ पर्यायव्यतिरेकभेदात् ॥ ७ ॥ एकस्मिन्मध्ये क्रमभाविनः परिणाम-
पर्याया आत्मनि हर्षविषादादिवत् ॥ ८ ॥ अर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामो
व्यतिरेको गोमहिषादिवत् ॥ ९ ॥

इति प्रमाणस्य विषयोद्देशः चतुर्थः ॥ ४ ॥

अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानोपादानोपेक्षाश्च फलम् ॥ १ ॥ प्रमाणादभिन्नं भिन्नं च ॥ २ ॥
यः प्रमिमौ ते स एव निवृत्ताज्ञानो जहात्यादत्ते उपेक्षते चेति प्रतीतेः ॥ ३ ॥
इति प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

ततोऽन्यत् तदाभासम् ॥ १ ॥ अस्वसंविदितमृत्हीतोर्धर्शनसंशयादयः प्रमाणा-
भासाः ॥ २ ॥ स्वविषयोपदर्शकत्वाभावात् ॥ ३ ॥ पुरुषान्तरपूर्वार्थ-गच्छन्तृणस्यर्श-
स्याणुपुरुषादिज्ञानवत् ॥ ४ ॥ चक्षूरसयोर्द्रव्ये संयुक्तसमवायवच्च ॥ ५ ॥ अवैशद्ये
प्रत्यक्षं तदाभासं बौद्धस्याकस्माद्भूमदर्शनादङ्गिविज्ञानवत् ॥ ६ ॥ वैशद्येऽपि परोक्षं
तदाभासं मीमांसकस्य करणज्ञानवत् ॥ ७ ॥ अतस्मिन्निदिति ज्ञानं स्मरणाभासं
जिनदत्ते स देवदत्तो यथा ॥ ८ ॥ सदृशे तदेवेदं तस्मिन्नेव तेन सदृशं यमलक-
वत् इत्यादि प्रत्यभिज्ञानाभासम् ॥ ९ ॥ असंबद्धे तद्ज्ञानं तर्काभासं यावांस्तत्पुत्र-
स श्यामः ॥ १० ॥ इदमनुमानाभासम् ॥ ११ ॥ तच्चानिष्टादिः पक्षाभासः ॥ १२ ॥
अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः ॥ १३ ॥ सिद्धः आवणः शब्दः ॥ १४ ॥
बाधितः प्रतिज्ञानुमानागमलोकस्त्वचनैः ॥ १५ ॥ तच्च प्रत्यक्षबाधितो यथाऽ-
नुष्णोऽग्निर्द्रवत्वाज्जलवत् ॥ १६ ॥ अपरिणामी शब्दः कृतकत्वाद् घटवत् ॥ १७ ॥
प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवत् ॥ १८ ॥ शुचि नरशिरःकपालं
प्राण्यंगत्वाच्छुश्रूक्षितवत् ॥ १९ ॥ माता मे बन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात्
प्रसिद्धबन्ध्यावत् ॥ २० ॥ ज्ञेयाभासा अस्मिन्निवृद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्कराः ॥ २१ ॥

असंख्यतानिश्चयोऽसिद्धः ॥ २२ ॥ अविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दस्यान्वय-
 त्वात् ॥ २३ ॥ स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् ॥ २४ ॥ अविद्यमाननिश्चयो सुगर्भमुक्तिं
 प्रति अग्रिरच धूमात् ॥ २५ ॥ तच्च व्याख्यादिभावेन भूतसङ्गते सन्देहात् ॥ २६ ॥
 साङ्ग्यं प्रति परिणामी शब्दः कृतकत्वात् ॥ २७ ॥ तेनाज्ञातत्वात् ॥ २८ ॥
 विपरीतनिश्चिताविनाभावो विरुद्धः अपरिणामी शब्दः कृतकत्वात् ॥ २९ ॥
 विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ ३० ॥ निश्चितवृत्तिरनित्यः शब्दः प्रमेय-
 त्वाद् घटवत् ॥ ३१ ॥ आकाशे नित्येऽप्यस्य निश्चयात् ॥ ३२ ॥ शक्तिवृत्तिस्तु
 नास्ति सर्वज्ञो वर्तमानात् ॥ ३३ ॥ सर्वज्ञत्वेन वर्तमानाविरोधात् ॥ ३४ ॥ सिद्धे प्रत्य-
 खादिबाधिते च बाधे हेतुरकिञ्चित्करः ॥ ३५ ॥ सिद्धः आवरणः शब्दः शब्द-
 त्वात् ॥ ३६ ॥ किञ्चिदकरणात् ॥ ३७ ॥ यथानुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वात् इत्यादौ किञ्चि-
 त्कर्तुर्मश्वयत्वात् ॥ ३८ ॥ लक्षणैवासां दोषो व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेष्वेव
 दृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ दृष्टान्ताभासो अन्वये असिद्धसाध्यसाधनोभयाः ॥ ४० ॥ अपौ-
 रुषेयः शब्दो मूर्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत् ॥ ४१ ॥ विपरीतान्वयस्य यद-
 पौरुषेयं तदमूर्तम् ॥ ४२ ॥ विद्युदादिनातिप्रसङ्गात् ॥ ४३ ॥ व्यतिरेके सिद्धतश्च-
 त्तिरेकाः परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत् ॥ ४४ ॥ विपरीतव्यतिरेकस्य यस्मात्पूर्तं
 तस्मापौरुषेयम् ॥ ४५ ॥ बाह्यप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु कियद्भौतता ॥ ४६ ॥
 अग्निमानद्यं देशो धूमवत्त्वादित्यं तदित्यं यथा महानसम् ॥ ४७ ॥ धूमर्वा-
 खायमिति वा ॥ ४८ ॥ तस्मादग्निमान् धूमर्वाखायम् ॥ ४९ ॥ स्पष्टतया प्रकृतप्रति-
 पत्तेरयोगात् ॥ ५० ॥ रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्ज्ञातमागमाभासम् ॥ ५१ ॥
 यथा नद्यास्तीरे मोदकराग्रयः सन्ति धावध्वं माणवकाः ॥ ५२ ॥ अङ्गुष्ठे
 हस्तिग्रथतमास्ते इति च ॥ ५३ ॥ विस्वादात् ॥ ५४ ॥ प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण-
 मित्यादिसङ्ख्याभासम् ॥ ५५ ॥ लौकायतिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य
 परबुद्धादेशासिद्धेरतद्विषयत्वात् ॥ ५६ ॥ सौगतसाङ्ख्यौगग्रामीकरजैमिनी-
 ग्रामाः प्रत्यक्षादुपमानागमोपमानार्थापत्त्यभावेरेकैकाधिकैर्वाप्तिवत् ॥ ५७ ॥ अनु-

मानंदेस्तद्विषयत्वे प्रमाणान्तरत्वं ॥५८॥ तर्कस्थे च व्याप्तिगोचरत्वेऽप्रमा-
 णान्तरत्वं अप्रमाणस्य व्यवस्थापकत्वात् ॥६०॥ विषयाभासः सामान्यं विशेषो
 द्वयं वा स्तत्त्वम् ॥६१॥ तथा प्रतिभासनात्कार्यकारणाच्च ॥६२॥ समर्थस्य
 करणे सर्वदोषान्तरनपेक्षत्वात् ॥६३॥ परांते च परिणामित्वमन्यथा तद-
 भावात् ॥६४॥ स्वयमर्थस्याकारकत्वात्पूर्ववत् ॥६५॥ फलाभासं प्रमाणादभिज्ञं
 भिन्नमेव वा ॥६६॥ अभेदे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥६७॥ व्यावृत्त्यापि न तत्क-
 ल्पना फलान्तराव्यावृत्त्या फलत्वप्रसङ्गात् ॥६८॥ प्रमाणान्तराव्यावृत्तेऽप्रमाण-
 त्वस्य ॥६९॥ तस्मादास्तवो भेदः ॥७०॥ भेदेऽत्मान्तरवत्तदनुपपत्तेः ॥७१॥
 समवायेऽतिप्रसङ्गः ॥७२॥ प्रमाणतदाभासौ दुष्टतयोद्भाविता परिहृतापरि-
 हृतदोषौ वादिनः साधनतदाभासौ प्रतिवादिनो दूषणभूषणे च ॥७३॥
 सम्भवदन्यद्विचारणीयम् ॥७४॥

इति परीक्ष्यमाणस्यार्भासोद्देशः षष्ठः ॥ ६ ॥

परीक्षामुखमादर्शं हेयोपार्दयतत्त्वयोः ।

संविदे मादृशो बालः परीचादचवद्ब्रह्मधाम् ॥

इति श्रीमाणिक्यनन्दिविरचितानि परीक्षामुखसूत्राणि समाप्तानि ।

सू. सं. ॥ २०७ ॥

परौत्तामुखलघुवृत्तिः ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

नतामरीशरीररत्नप्रभाप्रोतनखत्विषे ।
 नमो जिनाय दुर्वारमारवीरमदच्छिदे ॥ १ ॥
 अकलङ्कयचोऽम्भोधेरुद्धे येन धीमता ।
 न्यायविद्याश्रुतं तस्मै नमो माणिक्यनन्दिने ॥ २ ॥
 प्रभेन्धुवचनोदारचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
 मद्दिशाः क्व नु गच्छन्ते ज्योतिरङ्गणसन्निभाः ॥ ३ ॥
 तथापि तद्दृष्टोऽपूर्वैरचनासुखं वताम् ।
 चेतोहरं श्रुतं यद्दृष्ट्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
 वैजयन्तियपुत्रस्य हृदि पश्योपरोधतः ।
 शान्तिषेणप्रसन्नारब्धा परौत्तामुखपञ्जिका ॥ ५ ॥

श्रीमन्मायपारावारखानेयप्रमेयरत्नसरस्यवगाहनमव्युत्पन्नेः कर्तुं न पार्यते । इति तद्वगाहनाय पोतप्रायमिदं प्रकरणमाचार्यः प्राह । तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयापरिज्ञाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्तुयानुवादपुरःसरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिष्ठाश्लोकमाह ॥ ० ॥

इत्युक्तार्थः । अहं वक्ष्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तत् । लक्ष्म लक्षणं । किंविशुष्टं लक्ष्म । विशुष्टं पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथम्भूतम् । अन्त्यमस्य ग्रन्थवाच्यात्वात् । ग्रन्थतोऽन्त्यमर्थ-तस्तु महदित्यर्थः । कान् । लघौयसो विनेयानुद्दिश्य । लाघवं मतिश्रुतमिह श्रुयते । न परिमाणकृतं । नापि कालकृतं । तस्य प्रतिपाद्यत्वव्यभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्म । तयोः प्रमाणतदाभासयोः । कुतः । यतोऽर्थस्य परिच्छेदस्य संसिद्धिः संप्रतिर्ज्ञप्तिर्वा भवति । कस्मात् । प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्धरभावो भवति । कस्मात् । तदाभावात् । प्रमाणाभावात् । इति शब्दो हेत्वर्थः । इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात् प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभावाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । इति ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य यावदभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्योपादेयत्वं भवितुमर्हति । एष बन्धावसुतो यातीत्यादिवाक्यवत् । दशदाडिमादिवाक्यवत् । अथ शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनमपि शास्त्रादववयं वक्तव्यमेव । अशक्यानुष्ठानस्येष्टप्रयोजनस्य सर्वस्वरहरतत्तुल्यद्वारत्वालङ्कारोपदेशस्येव प्रेक्षावन्निरादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यनिष्टप्रयोजनस्य विंशतिरवधोरणात् । मीतृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति । सत्यं प्रमाणतदाभासपदोपादानादभिधेय-समिहितमेव । प्रमाणतदाभासयोरनेन प्रकीर्येनाभिधानात् । सम्बन्धस्यार्थायातुः प्रकरणा-तदभिधेययोर्वाच्यवाचकलक्षणः प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनञ्चोक्तलक्षणमादिसोक्तौनैव

संलक्ष्यति । प्रयोजनं हि द्विधा 'भिद्यते साक्षात् परम्परयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये इत्यनेनभिधीयते । शास्त्रव्युत्पत्तयेव विनयेरन्वेषणात् । पारम्पर्येण तु प्रयोजनमर्थसंसिद्धिरित्यनेनोच्यते । शास्त्रव्युत्पत्तयन्तरभावितादर्थसंसिद्धिरिति ।

ननु निःशेषविप्रोपशमनायेकदेवतानमकारः शास्त्रकृता कथं न कृतः इति न वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवति । अथवा वाचनिकोऽपि नमकारोऽनेनैवादिवाक्येनाभिहितो वेदितव्यः । बोधाज्जिह्वाकानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् । यथा श्रुतौ धावतीत्युक्ते वा इतो धावति श्रुतगुणयुक्तो धावति इत्यर्थद्वयप्रतीतिः । तत्रात्रिंशस्य नमकारपरताभिधीयते । अर्थस्य हेतोपादेयलक्षणस्य संसिद्धिर्चमिभवति । कस्मात् । प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा समवश्रणादिस्वभावा वहिरङ्गलक्षणा च लक्ष्मीर्मा इत्युच्यते । अखनमात्रः शब्दः । मा च ग्रामश्च माणाः । प्रकृतौ माणौ यस्यासौ प्रमाणः । हरिहराद्यसम्भविर्विभूतिपुक्तो दृष्टेष्टाविरुद्धवाक् च भगवानहर्द्वेवाभिधीयते । इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संलक्षणमभिधीयते । तस्मात् प्रमाणादवधिभूतादर्थसंसिद्धिर्भवति । तदाभावाच्च हरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्न भवति । इति हेतोः सर्वज्ञतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । सामग्रीविशेषेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेदानीमुपपत्तिप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याविषयफलक्षणस्य चतस्रसु विप्रतिपत्तिषु मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह ॥ १ ॥

प्रकर्षण संशयादिव्यवच्छेदेन भूयते परिकल्पिते वस्तुतत्त्वेन तत् प्रमाणम् । तस्य च ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षार्थः । नेयाधिक्यदिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणाख्यं योगितेः परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम् । तथा वहिरर्थपङ्क्तौ तृणां विज्ञानाद्वैतवादिनां पश्यतीहराणां शून्यकालवादिनां च विपर्ययव्यवसायमर्थग्रहणम् । अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानस्य प्रमाणातापरिहारार्थमुक्तम् । तथा प्रतीतज्ञानवादिनां भौमासकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां योगानाञ्च मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषपरिहारात् सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्तु च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्ये प्रमाणत्वादिति हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रयत्नान्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्द्वैतशोपपत्तिः । प्रत्यक्तं विशदं ज्ञानमित्यादिवत् । तथाहि प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ।

यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत् प्रमाणं यथा संशयादिघटादिषु । प्रमाणञ्च त्रिवादापन्नम् । तस्मात् स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च प्रमाणत्वमसिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्योऽपि विप्रतिपत्तर्भावात् । अनया स्वेष्टानिष्ठसाधनबूधस्याधोगात् ।

अथ धर्मिण्येव हेतुत्वे प्रतिचार्यकदेशसिद्धौ हेतुः सादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतीं दोषाभावात् । एतेनापत्तधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्याशेषविशेषनिष्ठत्वात् । न च पक्षधर्मताबलेन हेतोरगमकत्वम् अप्रित्यन्यथापन्नतबलेनेति । सा तत्र नियमवती विपक्षे बाधकप्रमाणबलान्निश्चितैव । एतेन विरुद्धत्वमनैकान्तकत्वञ्च निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिणश्चाविनाभावनियमनिश्चयलक्षणत्वाद्योपादत्तो

भवत्येव साधयित्विति । केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतोरगमकत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्तुादित्यादिवत् ॥ १ ॥

अपेक्षानौ स्वीकृतप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह ॥ २ ॥

हितं सुखं तत्कारणञ्च । अहितं दुःखं तत्कारणञ्च । हितज्वाहितञ्च हिताहिते तयोः प्राप्तिश्च परिहारश्च तत्र समर्थम् । हि शब्दो यस्मादर्थः । तेनायमर्थः संपादितो भवति । यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं प्रमाणं ततः तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानस्य सन्निकर्षादि । तथाच प्रयोगः । प्रमाणं ज्ञानमेव हिताहित-प्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यथा-चक्षुर्दि-हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थञ्च विवादापन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव भवतीति । न चेत्तद-सिद्धम् । हितप्राप्तये अहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेष्टयन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनि-तया । सकलप्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् ॥ ३ ॥

अत्राहसौगतः । भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रमाणात् न तदस्माभिर्निर्दिष्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवेत्यत्र न युक्तिमुत्पण्यामः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रमाणाभ्यामुपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विकल्पकत्वेऽप्यविशंवादकत्वेन प्रमाणाख्योपपत्तेरिति । तत्राह ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्म्मनिर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवृत्तिरुद्धान्तवृत्ति । अयमभिप्रायः । संशय-विपर्ययाज्ञानव्यवसायस्वभावसमारोपाधिरौघिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविशंवा-दित्वमुपपद्यते । अविशंवादत्वे च प्रमाणत्वमिति सत्तुर्विधस्यापि समस्तस्य प्रमाणत्व-मभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् । ननु तथापि समारोपविरोधि-व्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वधर्म्माधारतया भेदोपपत्तेः । शिंशपात्ववृत्तत्ववत् ॥ ३ ॥

अपेक्षानौ सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकृष्टं ब्राह्म ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण (तृशयादिव्यवच्छेदेनाध्यवसितः सोऽपूर्वार्थ इत्यर्थः । तेनेहाति-ज्ञानविषयस्यावग्रहादिगृहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् । अवग्रहादिनेहादिविषयभूतावान्तर-विशेषनिश्चयाभावात् ॥ ४ ॥

अथोक्तप्रकार एवापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि गृहीतोऽपि न केवलमनिश्चितत्वेत्यपिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थं भवति । समारोपादिति हेतुः । यत्तुक्तं भवति श्यामलिताकारतया यन्निर्णेतुं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिश्यते । प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ५ ॥

ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं त्रिज्ञानस्य स्वव्यवसायज्ञं न विद्मः इत्यत्राह ॥ ६ ॥

स्वस्रोन्मुखता स्रोन्मुखता तथा स्वानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह ॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते । यथार्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा स्रोन्मुख-तया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ ७ ॥

‘अत्रोल्लेखमाह ॥ ८ ॥

‘नेनु ज्ञानरूपमेवाप्यवस्थानि न स्वात्मानमात्मानं फलं वेति’ केचित् । कर्तृकर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्मक्रियायामेव प्रतीतिरित्यन्ये । तेषां मतमखिलमपि प्रतीतिबाधितमिति दर्शयन्नाह ॥ ८ ॥

ज्ञानविषयभूतं यस्तु कर्माभिधीयते तस्यैव प्रतिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्यैव तद्वत् कर्त्तात्मा करणं प्रमाणं क्रिया प्रमितिः । कर्त्ता च करणञ्च क्रिया च तासां प्रतीतिस्तस्या इति हेतौ । का प्रागुक्तानुभवोल्लेखे ग्रन्थक्रमं तदप्रतीतिर्दृष्ट्या ॥ ९ ॥

‘फनु शब्दपरामर्शसंविदेयं प्रतीतिर्न वस्तुतत्त्वबलोपजातिर्यत्राह ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुस्मरणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकार-
तयावभासः स शब्दानुस्मरणेऽपि स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परं प्रति सोल्लेखमाचष्टु ॥ ११ ॥

को वा लौकिकः परीक्षके वा । तेन ज्ञानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् । विषयिधर्मस्य विषये उपचारात् । तस्यैव ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन नेच्छन् । अपि त्विच्छेदेव । अन्यथा प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तसजातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षार्थ-
गुणत्वे सति अदृष्टानुयायि करणत्वात् । प्रदीपभासुराकारवत् ॥ १२ ॥

अथ भवतु नाम उक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न तावत्स्वतः । अविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । इति मतद्वयमाशङ्क्य तन्निराकरणेन स्वमतमवस्थापयन्नाह ॥ १३ ॥

सोपकाराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत् इदं प्रतिपत्तयं अथासदशयां स्वतोऽनभ्यासदशयाञ्च परतइति । तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । न चानभ्यासदशयां परतः । प्रामाण्येऽनवस्था समाना । ज्ञानान्तरस्याभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गी-
करणात् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तो परत एव विशिष्टकारणप्रभवत्वात् विशिष्टकार्यस्येति विषयपरिच्छित्तिलक्षणे वा स्वकार्ये अभ्यासेतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतश्चेति निश्चीयते ॥ १३ ॥

ननु उत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धं प्रामाण्यस्य तदितर-
स्येवाभावात् । गुणाख्यमस्तीति वाङ्मात्रम् । विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिः ।
नाप्यप्रामाण्यं स्वतएव प्रामाण्यन्तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां हि त्रिरुपास्तुक्कादेव केवलात् प्रामाण्यमुख्यत्वेऽपि न तत् कृतमामास्य प्रामाण्यम् ।
तत्र हि गुणैश्चो दोषाणामभावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्त्वेऽपि प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोदितमास्त एव इति । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तो न सामग्रान्तर-
सापेक्षमिति । नापि विषयपरिच्छित्तिलक्षणे स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षमसृहीतप्रामाण्या-
देव ज्ञानाद्विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात् ।

• ननु न परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तथ्यमिच्छादानेऽपि सद्भावात् । परिच्छित्ति-
विषयेन न सृहीतप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति तदपि बाह्यविलसितम् । न हि प्रामाण्य-

ग्रहणोत्तरकालमुत्पत्तयवस्थातः परिच्छिन्नेर्विषयोऽवभासते । ग्रहणोत्तरकालादपि विज्ञाना-
न्निर्विशेषविषयपरिच्छिन्नोपलब्धः ।

ननु परिच्छिन्निग्रहणं शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि सङ्गात्वात्तद्यपि प्रमाणाकार्यत्व-
प्रसङ्ग इति चेत् भवेदेवं यदुपलब्धत्वं प्रत्ययस्वैरुक्तदोषज्ञानाभ्यां तदुपलब्धेति । तस्माद्
यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकप्रत्ययोऽयं नोदेति तत्र स्वतस्य प्रामाण्यमिति । न चैव-
मप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषस्वभावसाधारणीसर्वपेक्षतयोत्पत्तेः ।
निवृत्तिलक्षणे च स्वकार्यं स्वग्रहणसापेक्षत्वात् । तद्वि यावद्वाच्यं न तावत् स्वविषयात्
पुरुषं निवर्त्तयतीति ॥

तदेतत् सर्वमनस्यतमोविलसितम् । तथाहि न तावत् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ सामग्र्य-
न्तरापेक्षत्वमुचिदप्रामाण्योत्पत्तिलक्षणगुणार्थविधाने सत्यव्याप्तप्रमाणे तद्वचनेषु प्रामाण्यदर्शनात् ।
यद्वाभावभावाभ्यां यस्योत्पत्त्यनुत्पत्तौ तत्तत्कारणकमिति लोकोपि सुप्रसिद्धत्वात् । यदुक्तम् ।
विधिमुखेन कार्यं मुखेन वा गुणानामप्रतीतिरिति । अत्र तावदाप्तप्रमाणोत्पत्त्येन प्रतीति
गुणानामित्युक्तं ग्रामप्रणीतत्वज्ञानप्रसङ्गात् ।

अथ चक्षुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तं नेर्मत्वादिगुणानामबलाबलादि-
भिरप्युपलब्धः ।

अथ नेर्मत्वं स्वरूपमेव न गुणस्त्विति चेत्परिधिनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकल्पतेव
न दोष इति समानम् ।

अथ तद्वैकल्यमेव दोषस्त्विति किङ्करादेव तत्स्वरूपसाकल्यमेव गुणः कथं न
भवेत् । ग्रामोक्तेऽपि शब्दे मोहादिलक्षणस्य दोषस्याभावमेव यथार्थज्ञानादिलक्षणगुण-
सङ्गावसम्पत्पराच्छ्रद्धान्यत्र तथा नेच्छतीति कथमनुमन्तः ।

अथोक्तमेव शब्दे गुणाः सन्तीति न प्रामाण्योत्पत्तौ व्याप्तिरिति । किन्तु दोषाभाव-
एवेति सत्यमुक्तं किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञासाधनेन साध्यविद्वेष्टयोगात् । न हि गुणेभ्यो
दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिद्विशेषनमुत्पत्त्यस्योक्तं न स्यामोहात् ।

अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धिरिव तत्र हेतुरिति चेन्न ।
उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि त्रैरूप्यमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासम्मतो हेतुरपि-
चाप्रामाण्येऽप्येवं वक्तुं शक्यते । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावस्तदभावाच्च प्रामाण्या-
सत्त्वे अप्रामाण्यमौत्सर्गिकमात्र इत्यप्रामाण्यं स्वतरेवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्व-
वर्णनमुन्मत्तभाषितमेव स्यात् ।

किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभाव इत्यभिधत्ता गुणेभ्यो गुणैरेवैभिहितं स्यात् । भ्रष्टा-
न्तरस्वभावत्वादभावश्च । ततोऽप्रामाण्यासत्त्वं प्रामाण्यमेवेति । नैतावता परपक्षप्रतिषेधः ।
अविरोधकत्वात् । तथानुमानतोपि गुणाः प्रतीयन्ते । तथाहि प्रामाण्यं विज्ञानकारणा-
तिरिक्तकारणप्रभवं विज्ञानान्तरं सति कार्यत्वात् अप्रामाण्यवत् । तथा-प्रामाण्यप्रामाण्ये
भिन्नकारणजन्यो भिन्नकार्यत्वात् घटद्वयवैदिति च । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्ष-
मिति । तथा विषयपरिच्छिन्निलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्यं स्वग्रहणं नापेक्षत इति
नेकान्तः । क्वचिदभ्यक्षविषयस्य परानपेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनभ्यक्षे तु जलमकमगोचिका-
साधारणप्रदेशे जलज्ञानं परापेक्षमेव सत्यमिदं जलं विशिष्टाकारधारितत्वात् । घटवैदिकीपे-
ठकवैदिकीरावसरोजगन्धवस्त्राच्च परिदृष्टजलवदित्यनुमानज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाच्च स्वतःसिद्ध-

प्रामाण्यात् प्राचीनज्ञानस्य युथार्थत्वमाकल्यमनुकल्यत एव । यदप्यभिहितं प्रामाण्यप्रदशो-
त्तरमुक्तं प्रवक्ष्यातः परिच्छित्तविशेषो नावभासतइति तत्र यदप्यभ्यस्तविषये नावभासत
इत्यभिहितं तदा तदित्यत एव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिच्छित्तविशेषाभ्युपगमात् ।
अप्रमथ्यस्तविषये तु तदुग्रदशोत्तरकालमभ्यव विषयीयधारणस्वभावपरिच्छित्तविशेषः पूर्वं
प्रामाण्यप्रामाण्यसाधारण्य एव परिच्छित्तं कृतं ।

ननु प्रामाण्यपरिच्छित्तयोरभेदात् कथं पौर्वापर्यमिति । नैवं न हि सर्वपरिच्छित्तः
प्रामाण्यात्मिका । प्रामाण्यं तु परिच्छित्तप्रात्मकमेवेति न दोषः ।

यदप्युक्तम् । बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाण्यमपोह्यत इति । तदपि फलाभाषित-
मेव अप्रामाण्योऽपि तथा भाषितुं शक्यत्वात् । तथाहि । प्रथममप्रमाणमेव ज्ञानमुत्पद्यते
प्रसादबाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोह्यत इति । तस्मात् प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्वकार्यं
क्वचिदभ्यासानभ्यासापेक्षया स्वतः परतश्चेति निर्णेतव्यमिति ॥

वेदस्य सम्मतमपास्तसमस्तदूषं
वीक्ष्य पुपञ्चरुचिरं रचितं समस्य ।
माणिकानन्दविभुना शिशुबोधहेतोः
मानस्वरूपमधुना स्फुटमभ्यधाय ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रामाण्यस्वरूपोद्देशः समाप्तः ॥ १० ॥

अथ प्रामाण्यस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरखेदानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिक्षिपन् सकल-
प्रमाणभेदसन्दर्भसंग्रहपरं प्रमाणयुक्ताप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परावृण्यते । तत्प्रमाणं स्वरूपेणावगतं द्वेधा द्विप्रकारमेव । सकल-
प्रमाणभेदानामत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तद्वद्विषयमन्तानुमानप्रकारेणापि सम्भवतीति । तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाण-
भेदसंग्रहशालिनीं संख्यां प्रवृत्तीकरोति ॥ २ ॥

प्रत्यक्तं वक्ष्यमाणलक्षणं इतरत् परीक्तं तीर्थां भेदात् प्रमाणस्येतिशेषः । नहि पर-
परिकल्पितैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमे निखिलप्रमाणभेदानामन्तर्भावविभावना
शक्या कर्तुम् । तथाहि प्रत्यक्तप्रमाणवादिनः चार्वाकस्य नाथ्ये लैङ्गिकस्यान्तर्भावो युक्तः
तस्य तद्विलक्षणत्वात् सामुग्रीस्वरूपभेदात् ।

अथ नाप्रत्यक्तं प्रमाणमस्ति विषंवादसंभवात् । निश्चिताविनाभावलिङ्गात् लिङ्गिनि
ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकशासनम् । तत्र च स्वभावलिङ्गस्य बहुलमन्यथापि भावो दृश्यते ।
तथाहि कषायप्रसोपेतानामासलैकानामेतद्देशकालसम्बन्धिनां दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे
द्रव्यान्तरसम्बन्धे अन्यथापि दर्शनात् । स्वभावहेतुर्व्यभिचार्यं लताचूतवत् । लताशिश-
पादिसंभावनाश्च । तर्थाकार्यलिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य शक्यमूर्द्धि चान्यथापि
भावात् पावकव्यभिचार्यं । ततः प्रत्यक्षमेवेकं प्रमाणमस्येवाविषंवादः कर्तव्यः ।

तथेतद्दालविलसितमिवाभाति. उपपत्तिशून्यत्वात् । तथाहि किमप्रत्यक्षसोत्पादक-
कारणाभावात्सम्बन्धनाभावाद्वा प्रामाण्यं निषिध्यते । तत्र न तावत् प्राक्तनः पक्षः । तदु-

सादकस्य मुनिस्मितायथानुपपत्तिनियतनिश्चयुल्लसत्तस्य सभ्यनस्य सद्भावात् । नो खल्वप्युदी-
चीनः पक्षः तदालम्बनस्य पादकादेः सकलविचारचतुरवेष्टिचि संवेदी प्रतीयमानत्वात् ।

यदापि स्वभावहेतोर्यभिचारसम्भावनमुक्तं तदप्यनुचितमेव । स्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् ।
व्यापकपक्षेऽपि स्वभावस्य व्यापकं प्रति गमकत्वाभ्युपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्यभि-
चारित्वम् । व्याप्यत्वविरोधप्रसङ्गात् । किञ्चैवं वादिनो नाध्यत्तं प्रमाणं व्यवतिष्ठते ।
तत्राप्यविसंवादाद्यागौलत्वस्य च प्रमाण्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यच्च कार्यहेतोरप्यन्यथापि संभावनं तदप्यश्रितितल्लक्षितम् । सुर्विचिन्तस्य कार्यस्य
कारणाव्यभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यो भूधरनितम्बादावतिवहन्
धवलतया प्रवर्णमुपलभ्यते । न तादृशो गोपालघटिकादाविति ।

यदप्युक्तम् । शक्रमुहूर्तं धूमस्यान्यथापि भाव इति । तत्र किमयं शक्रमुहूर्तः
अग्निस्वभावोऽन्यथा वा । यदाग्निस्वभावस्तदाग्निरिति । कार्यं तदुद्भूतधूमस्यान्यथाभावः
शक्यते कल्पयितुम् । अथानग्निस्वभावस्तदा तदुद्भवो धूम एव न भवतीति कथं तत्र तस्य
तद्वद्भवारित्वमिति । तथैवोक्तम् —

अग्निस्वभावः शक्रस्य मुहूर्तं चेदग्निरिव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥

किञ्च प्रत्यहं प्रमाणमिति कथमिदं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण शङ्कीतुम-
शक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात् तं प्रतिपद्येति चेत् आयातं तर्हि कार्यात्कार-
णानुमानम् । अथ लोकव्यवहारापेक्षेयत्वं एवानुमानमपि । परलोकादावेवानभ्युपगमात्
तदभावादिति । कथं तदभावोऽनुपलब्धेति चेत् तदनुपलब्धिलङ्घननितमनुमानमपरमा-
पत्तितमिति । प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुज्ञानानुमितिसमन्तरेण नोपपत्तिमियतीति
प्रागेवाक्तमित्युपरम्यते । तदप्युक्तं धर्मकीर्तिना —

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरनर्धयो गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधश्च कथञ्चित् ॥ इति ।

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवेति सौगतः । सोऽपि न युक्तवादी । स्मृते-
रविसंवादिन्यास्तृतीयायाः प्रमाणभूतायाः सद्भावात् । न च तस्या विसंवादादप्रामाण्यम् ।
इत्तप्रहादिविलोपापत्तेः ।

अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात् स्मृतेरप्रामाण्यं, न । तथाश्चानुभूतेनार्थेन साव-
लम्बनत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् ।
स्वविषयावभासनं स्मरणेऽप्यविशिष्टमिति ।

किञ्च स्मृतेरप्रामाण्येऽनुमानवार्त्तापि दुर्लभा । तथा व्याप्तेरविषयीकरणे तदुत्थान-
धोगादिति । तत इदं वक्तव्यम् । स्मृतिः प्रमाणं अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तरिति ।
सैव प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विघटयतीति किं नश्चित्यर ।
तथा प्रत्यभिज्ञानमपि सौगतीयप्रमाणसंख्यां विघटयत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानयो-
रनन्तर्भावात् ।

ननु तौदेति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यभि-
ज्ञानाख्यं वयं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्याविघटन-
मिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यभिज्ञानविषयस्यार्थस्य ब्रह्मीतुमशक्य-

त्वात् । पूर्वोत्तरविवर्तवर्तमानं हि प्रत्यभिज्ञानविषयः । न च तत् स्वरूपेनोपलक्ष्यते तस्यानुभूतिविषयत्वात् । नापि प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानविवर्तवर्तित्वात् ।

यदप्युक्तम् । ताभ्यां भिन्नमन्यद्वयज्ञानं नास्तीति तदप्युक्तम् । अमेदपरामर्शरूपतया भिन्नस्येवावभासनात् । न च तयोऽन्यतरस्य वा भेदपरामर्शात्मकत्वमस्ति किमिदं विषय-
त्वात् । न चैतत् प्रत्यक्षेणान्वयानुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वेनाविनाभूत-
लिङ्गसम्भावितार्थविषयत्वेन च पूर्वोपरविकारव्यापकत्वाविषयत्वात् । नापि स्वरूपे
तेनापि तद्वैकल्यविषयैकरक्षाः ।

अथ संस्कारस्वरूपसङ्घटतमिन्द्रियमेव प्रत्यभिज्ञानं जनयतीतीन्द्रियलज्जाध्यक्षमेवेति न प्रमाणांतरमित्यपरः । सोऽप्यतिशयलिङ्ग एव स्वविषयाभिमुखेन प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्य
सहकारिणतत्त्वमवधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायोगात् । विषयान्तरप्रमाणीत-
व्याप्तिकावस्थाव्याप्यैकद्वयमिन्द्रियाणां रूपादिगोचरचारित्र्येन चरितार्थत्वाच्च । नाप्यदृष्ट-
सहकारिसंयमेतमिन्द्रियमेकत्वविषयमुक्तदोषाद्वैतः ।

किञ्चादृष्टसंस्कारादिसंयमेतावैवात्मनः तद्विज्ञानमिति किं न कल्प्यते । दृश्यते हि ।
स्वप्नसारस्वतचाण्डालिकादिविद्यासंज्ञकतादात्मनो विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति ।

नन्वनुमानादिसंस्कृतमपि वस्तुः सातिशयमुपलक्ष्यत इति चेत् न । तस्य स्वार्थानति-
क्रमेणैवातिशय्योपलब्ध्यः न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य । तथाचोक्तम् -

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

तूरमूहमादिदृष्टौ स्यात् न रूपे श्रोत्रवृत्तितः ॥

इति । नन्वस्य वार्त्तिकस्य सर्वत्रप्रतिषेधपरत्वात् विषयो दृष्टान्त इति चेत् न ।
इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्रे सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तिः । नहि सर्वत्र
दृष्टान्तधर्मी दृष्टान्तिको भवितुमर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः स्थितं
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सप्तश्रीस्वरूपभेदादिति । न चैतदप्रमाणम् ।
ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायाश्चविवक्षादात् प्रत्यक्षवदिति । न चैकत्वापलापे
बन्धमोक्षादिव्यवस्था । एकत्वाभावे बन्धस्येव मोक्षादेर्गृहीतसम्बन्धस्येव लिङ्गस्यादर्शनादनु-
मानस्य च व्यवस्थायोगादिति । न चास्य विषये बाधकप्रमाणसङ्गावादाप्रामाण्यं तद्विषये
प्रत्यक्षस्य त्रैलोक्यस्य चाप्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत बाधकत्वमेव न बाधकत्वमित्यलमिति-
प्रसङ्गेन ॥ तथा भोगतस्य प्रमाणसंख्याविरोधिविषयत्वबाधं तर्काख्यमुपलोक्यत एव । न
चैतत्प्रत्यक्षे अन्तर्भवति । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षाविषयत्वात् ।
न हि तद्विषयो व्यापारान् कर्तुं शक्नोति । अविवारकत्वात् सन्निहितविषयत्वाच्च ।
नाप्यनुमाने तस्यापि देशादिविषयविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयत्वात् । तद्विषयत्वे वा प्रकृता-
नुमानान्तरविकल्पादयानतिक्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावतिशयस्यैव
प्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायीम् अनुमानसात्मानसाहादयति । तदात्मलाभे च व्याप्ति-
प्रतिपत्तिरिति । अनुमानान्तरेणाविनाभावप्रतिपत्तावनवस्थाचमुरपरपक्षचतुर् चञ्चलीति ।

नानुमानगम्या ध्यामिः । नापि सांख्यादिपरिकल्पितेरागमोपमानार्थापत्त्यभावेः
साकल्येनाविनाभाववादगतिः । तेषां समयसंसृष्टीतसादृश्यान्वयान्वधूताभावाविषयत्वेन
व्याप्यविषयत्वात् । परेस्तथानुभुपगमाच्च ।

अथ प्रत्यक्षदृष्टभावाविकल्पात् साकल्येन साध्यसाधनभावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणांतरं तदर्थं

सुगममित्यपरः । सोऽपि न युक्तवादी । विकृत्यस्याप्यतद्वैतविषयस्य तदव्यवहृतविषयस्य वा तद्व्यवस्थापकत्वमाद्यौ पक्षे दर्शनस्यैव तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याप्यगोचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकृत्यद्वयमुपपद्यते एव । तद्विकृत्यज्ञानं प्रमाणमन्यथा वेति । प्रथमपक्षे प्रमाणान्तरमनुसन्त्य प्रमाणद्वयेऽनुन्तर्भावात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि व्याप्तिज्ञानस्याप्राप्त्यर्थं तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणमाकन्दति । संदिग्धादिलिङ्गादप्युत्पद्यमानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकृत्यकमवि-
संवादकञ्च प्रमाणं प्रमाणाद्व्यादन्यदभ्युपगम्यमिति । च सौगताभिमतप्रमाणसंख्यानियमः । एतेनानुपलम्भात् कारणाव्यापकानुपलम्भाच्च कारणाव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति वदन्मपि प्रयुक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमादत्वात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिसंदोषानुषङ्गात् ।

एतेन प्रत्यक्षफलेनोद्घोषविकृत्यज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यास्तम् । प्रत्यक्षफल-
स्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तिरविवक्षणीकरणात् । तदन्तर्त्वे च प्रमाणान्तरत्वमनि-
वार्यमिति । अथ व्याप्तिविकृत्यस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न युक्तम् । फलस्यानुमान-
लक्षणफलहेतुतया प्रमाणत्वाविरोधित्वात् । यथा सन्निकषफलस्यापि विशेषणज्ञानस्य विशेषणज्ञानलक्षणफलापेक्षया प्रमाणत्वमिति न वैशेषिकाभ्युपगतोद्घोषविकृत्यः प्रमाणा-
न्तरत्वमतिवर्तते । एतेन वि-चतुः-पञ्च-षट्प्रमाणवादिनोऽपि सांख्याक्षपादप्रभाकरजैमिनयः
स्वप्रमाणसंख्या न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमवगन्तव्यमुक्तन्यायेन स्मृति-
प्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणसंख्यापरिपन्थित्वादिति । प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव
प्रमाणे इति स्थितम् ॥ २ ॥

अथ प्रमाणभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ३ ॥

क्षममिति वर्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतुः । तथाहि प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं
तन्न प्रत्यक्षं यथा परोक्षम् । प्रत्यक्षञ्च विवादापन्नम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति प्रतिज्ञा-
र्थकदेशासिद्धौ हेतुरिति चेत् । का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा । धर्मिधर्मसंभुदायः
प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मो धर्मी वा । हेतुः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्ध इति चेन्न । धर्मिणो
हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । धर्मिणो हेतुत्वे अनन्वयदोष इति चेन्न । विशेषस्य धर्मि-
त्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् । तस्य च विशेषेऽनुगमो विशेषनिविष्टत्वात् सामान्यस्य ।

अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वमिति । तदप्यसम्भत्तम् । साध्यस्य
स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् । न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वम् । धर्मिणा व्यभिचार्यत् ।
सपक्षे वृत्तभावाद्वेतोरनन्वय इत्यप्यसत् । सत्त्वभावानां क्षणभङ्गसङ्गममेवाङ्गशृङ्गारं अङ्गी-
कुर्वतां तथागतानां सत्त्वादिहेतूनां अनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणभावात् पक्ष-
व्यापकत्वाच्च अनन्वयवत्त्वं प्रकृतेऽपि समानम् ॥ ३ ॥

इदानीं श्लोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टुं ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरन्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् ।
यद्यप्यवधारणव्यवस्थाप्रतीतिभ्यां व्यवधानं तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिणोर्भेदेना-
प्रतिपत्तः । यत्र विषयविषयिणोर्भेदे सति व्यवधानं, तत्र परोक्षत्वम् । तद्वक्तव्यमात्रस्य-
विषयस्यैकात्म्यग्राहस्याग्रेरभिन्नस्योपलम्भात् अथ तस्य परोक्षतेति । तदप्युक्तं भिन्नविषयत्वा-

भावात् । विशदश्रवणमप्राप्त्या भिन्नविषयः प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न कोषः । न केवलमेतदेव विशेषवत्तया वा प्रतिभासनं विशिष्टवर्णसंख्यानादिग्रहणं वैशद्यम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्वेधा । मुख्यसंयवहारभेदादिति मनसिष्ठाय प्रथमं संयवहारिक-
प्रत्यक्षोत्पादिकां समग्रीं तद्वदञ्च ग्राह ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्त्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांयवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपी व्यवहारः संयवहारः । तत्र भवं सांयवहारिकम् । भूयः किभूतम् ।
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि । अनिन्द्रियं मनः । ते निमित्तं कारणं
यस्य । समस्तं व्यञ्ज्य कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियवलाधानादुपजात-
मिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणोपर्यन्ततया चतुर्विधमपि ब्रह्मादिब्रह्म-
भेदमष्टचत्वारिंशत्सुखं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्ट-
चत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णांमपि इन्द्रियाणां व्यञ्जनग्रहणाष्टचत्वारिंश-
द्भेदेन च समुदितस्येन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरं त्रिशती संख्या प्रतिपत्तव्या ।

ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत् कथं नोक्तमिति न वाच्यम् । तस्य सुखादि-
ज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियममत्त्वात् ।
अन्यथा तस्य व्यवसायायोगात् । स्रत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं
नामाध्यक्षमस्ति ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षस्योत्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकरीण इन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि
किं न कारणत्वेनोक्तौ । तद्वदने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहाद्दिनेयवामोह एव स्यात्
तदित्यतानवधारणात् । न च भगवतः परमकारुणिकस्य चेष्टा'तद्गमोहाय प्रभवतीत्या-
शङ्कायामुच्यते । सुगममेतत् ॥ ६ ॥

ननु वाद्यालोकाभावं विहाय तमसीऽन्यस्याभावात् साधनद्विकलो दृष्टान्त इति
नेवमेवं सति वाद्यालोकस्यापि तसोभावात् अन्यस्यासम्भवात् तेजोद्रव्यस्यासम्भवं इति ।
विस्तरेणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोध्यम् ॥ ६ ॥

अत्रैव सार्थं हेत्वन्तरमाह ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्यव्यतिरेको नानुविद्यति न तत्तत्कारणकं यथा
कोशोऽष्टकज्ञानम् । नानुविद्यते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति । तथा आलोकस्यपि ।
एतावान् विशेषस्तत्र नक्तञ्जरदृष्टान्त इति । नक्तञ्जरा मार्जारादयः ॥ ७ ॥

ननु विज्ञानमर्थजनिमर्थाकारज्जर्यस्य ग्राहकं तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयं प्रति
नियमायोगात् । तदुत्पत्तेरालोकादावविशिष्टत्वात् तादृष्यसहितया एव तस्यास्तं प्रति
नियमहेतुत्वात् भिन्नकालत्वेऽपि ज्ञानक्षययोगाद्ग्राहकभावाविरोधात् । तथाचाक्तम् -

भिन्नकालं कैयं ग्राह्यमिति चेत्तु ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् ॥

इत्याशङ्क्यामिदमाह ॥ ८ ॥

अर्थार्जनमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्यत्वमुपलक्षणं तेनात्माकारस्यैव इत्यर्थः ।
उपपन्नैरपि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदीपस्यातज्जन्यस्यातदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं
तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यद्यर्थोऽज्ञातस्थायीरूपाननुकारिणो ज्ञानस्थायीर्वास्तुकारित्वं तदा निश्चितदिग्-
देशकालवृत्तिपदार्थप्रकार्यप्रतिनियमे हेतोरभावात् सर्वं त्रिज्ञानमप्रतिनियतविषयस्थिति
शङ्कायामाह ॥ ८ ॥

स्वाति च तान्यावरणानि च ध्यावरणानि तेषां तय उदयाभावस्तीक्ष्णमेव सदवस्था
उपश्रमः तावैव लक्षणं यस्याः योग्यतायाः । तथा हेतुभूतया प्रतिनिधितमर्थं व्यवस्थापयति ।
प्रत्यक्षमिति शेषः । हि यस्मादर्थः । प्रत्यादेवं ततो नोक्तदोष इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं कथ-
यित्वापि साद्रूप्यं तदुत्पत्तिं तदध्यवसायञ्च योग्यतविश्रमभ्युपगन्त्या । तद्रूपस्य समानार्थः
तदुत्पत्तिरिन्द्रियादिभिः तद्रूपस्यापि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययैः तत्प्रतिनियमापि श्रुति श्रु-
पाताकारज्ञानेन व्यभिचाराद् योग्यताश्रयणमेव श्रेय इति । एतेन युक्तं परेण -

अर्थेन घटयत्येतां न हि मुक्तार्थरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपताम् । इति

तद्विरुद्धं समानार्थकारणानाज्ञानेषु मेयरूपतायाः शङ्कावात् । न च परेषां साध्यं
नामाकि वस्तुभूतमिति योग्यतयेत्यर्थप्रतिनियम इति स्थितम् ॥ ८ ॥

इदानीं कारणत्वात् परिच्छेदोऽर्थ इति मतं निराकरोति ॥ १० ॥

करणादिकारणं न परिच्छेद्यमिदमेव व्यभिचारः । न ब्रूमः कारणत्वात् परिच्छेद्यत्वं
अपि तु परिच्छेद्यत्वात् कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोऽङ्गुलीना व्यभिचारात् ॥ १० ॥
इदानीमतीन्द्रियप्रत्ययस्य व्याचष्टे ॥ ११ ॥

सामग्री द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणा । तस्या विशेषः समग्रतालक्षणास्तेन विस्लेषितानि
अखिलान्यावरणानि येन तत्तथोक्तम् । किं विशिष्टम् । अतीन्द्रियमिन्द्रियातिक्रान्तम् । पुन-
रपि कौटुम्भशेषतः सामर्थ्येन विशदम् । अशेषतो वेशदो किं कारणमिति चेत् प्रतिबन्धाभाव
इति ब्रूमः । तथापि किं कारणमिति चेत् । अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वञ्चेति ब्रूमः ॥ ११ ॥

एतदपि कुत इत्याह ॥ १२ ॥

नन्वविधमनःपर्याययोरनेनारुग्रहादव्यापकमेतल्लक्षणमिति न वाच्यम् । तयोरपि
स्वविषये अशेषतो विशदत्वादधिधर्मसंभूतात् । न चैवं मतिश्रुतयोरित्यतिव्याप्तिपरिहारः ।
तदतदतीन्द्रियमवधिमनःपर्यायपदवलाभेदात् । त्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मवद्विधमात्रा-
पेक्षत्वादिति ।

नन्वशेषविषयविशदभावभाविज्ञानस्य तदुक्तो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्वे-
नाभावप्रमाणविषयविषयधरविषयस्तत्ताकत्वात् कस्य मुखत्वम् । तथा हि नाध्यक्षमशेष-
विषयं तस्य रूपादिनियतगोचरचारित्वात् संबद्धवर्तमानविप्रलब्धाच्च । न चाशेषवेदो
संबद्धो वर्तमानश्चेति ।

नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिरनुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टे ह्रुतिः । न
च सर्वज्ञशङ्कावाविनाभाविकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा संप्रश्रामः । तज्ज्ञप्तेः पूर्वं तत्स्व-
भावस्य तत्कार्यस्य वा तत्सङ्गावाविनाभाविनो निश्चेतुमशक्तेः । नाप्यगमात् तत्सङ्गावः ।
स हि नित्योऽनित्यो वा तत्सङ्गावं भावयेत् । न तामन्विष्य । तस्यायं दारुणस्य कर्म-
विशेषसंस्मरणपरत्वेन पुरुषविशेषावरोधकत्वायोगात् । अनादिगमः स्यादित्युक्तवाचक-
त्वघटनाच्च ।

नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं सधयति तस्यापि तत्त्वज्ञीतस्य तद्विषयमन्तरेण प्रामाण्या

निश्चयैत् । इतरैतराश्रयत्वञ्च । इतरप्रतीक्षितस्य त्वनासादितप्रमाणभावस्याशेषज्ञरूपण-
परत्वं नैतरासम्भवमिति । सत्त्वज्ञावरोधकैः । धर्माद्युपदेशस्य व्यामोहादपि सम्भवात् ।
द्विविधो ह्युपदेशः सम्यग्मिथ्योपदेशश्चेदित् । तत्र सन्त्वादेशो यथार्थज्ञानोदय-
वेदमूलत्वात् । बुद्धाङ्गीनान्तु व्यामोहपूर्वकैः तदमूलत्वात् । तेषामवेदार्थज्ञत्वात् । ततः
प्रमाणपञ्चकाविषयत्वादभावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांशे प्रत्य-
क्षादिप्रमाणैः पञ्चकस्य व्यापारादिति ।

• अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति । तदुक्तम् ।
तदग्राहकस्यानुमानस्य सम्भवात् । तथाहि कश्चित् पुरुषः सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्राहण-
स्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययमत्वात् । यद् यद्ग्राहणस्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रति-
बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथापगततिमिरलोचनं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्राहणस्वभावत्वे
सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययस्य विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्राहणस्वभावत्वं नात्मनो
सिद्धम् । चोदनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यान्यथायोगादन्वयवादर्शादुपपत्तौतिरिति । व्याप्ति-
ज्ञानोत्पत्तिबलाच्चाशेषविषयज्ञानसम्भवः । केवलं वेश्यो विवादः ।

तत्र चावरणापगम एव कारणं रजोनीहाराद्याकृतार्थज्ञानस्यैव तदपगम इति प्रतीक्ष-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते दोषावरणे क्वचिन्निर्मूलं प्रलयसुषुप्तजतः प्रकृत्यभावा-
द्वानिकत्वात् । यस्य प्रकृत्यभावाद्वा निः क्वचिन्निर्मूलं प्रलयसुषुप्तजति यथाग्निपुटपाका-
पसारितकिङ्कालिकाद्यन्तरङ्गवर्धिरङ्गमलहृयात्मनि ह्यग्निं मलमिति । निष्ठासातिशयवती
च दोषावरणे इति कथं पुनर्विवादाध्यासितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं प्रतिषेधस्य विधिपूर्व-
कत्वात् इति ॥

• अत्रोच्यते । विवादापन्नं ज्ञानं सावरणमविशदतया स्वविषयावबोधकत्वाद्रजो-
नीहाराद्यन्तरितार्थज्ञानवदिति । न चात्मनोऽमूर्त्तत्वादावरकावृत्तयोगः । अमूर्त्तया अपि
चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्वेदादिभिरावरणोपपत्तेः । न चेन्द्रियस्य तैरावरणम् इन्द्रियाणा-
मचेतनानामप्यनावृत्तप्रत्ययत्वात् स्मृत्यादिप्रतिबन्धाप्रोगात् । नापि मनसस्तैरावरणमात्म-
न्यतिरेकेणापरस्य मनसो निषेत्स्यमानत्वात् । ततो नामूर्त्तस्यावरणाभावः । अतो नासिद्धं
तद्ग्राहणस्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चिता-
विनाभावाभावात् । नाप्यनेकान्तिकं वेशतः सामर्थ्येन वा विपक्षे वृत्तरभावात् । विपरी-
तार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमासम्भवाद्वा कालात्ययोपदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिपक्ष-
साधनस्य हितोरभावात् ।

• अथेदमस्यैव विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञः वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् पाख्यादिमत्त्वाच्च
रण्यापुरुषवदिति । नैतच्चारु । वक्तृत्वादेरसम्यग्धेतुत्वात् । वक्तृत्वं हि दृष्टेष्टविरुद्धार्थवक्तृत्वं
तदविरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामर्थ्यं वा । गत्यन्तरायात् । न तावत् प्रथमः पक्षः सिद्धसाध्य-
तानुषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तदविरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरेण
नोपपद्यत इति । वक्तृत्वस्यामान्यमपि विपक्षाविरुद्धत्वात् न प्रकृतसाध्यसाधनानां ज्ञान-
प्रकर्षे वक्तृत्वापकर्षदर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवृत्तौ वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ।

• एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि रागादिदोषवृत्तितं तदा सिद्धसाध्यता ।
तदवृत्तितानु विरुद्धं वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरेणायोगात् । पुरुषत्व-

सामान्यन्तु सन्दिग्धविषयकव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कश्चित् पुरुषस्यातोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकविषयत्वमशेषज्ञस्य ।

अथास्मिन्नुमानेऽर्हतः सर्ववित्त्वमनर्हतो वा । अनर्हतश्चैवर्हदात्मप्रमाणं स्यात् । अर्हतमेव केऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन वावगन्तुं पार्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुगच्छेण वा हेतोः पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वात् इति । तैवैतत्परेषां स्ववधाप कृत्योत्थापनमेवंविधविशेषप्रसङ्गस्य सर्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येव वक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन जालुत्तरत्वाच्च । तथाहि नित्यः शब्दः प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादित्युक्तं व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते व्यापकः वा । यदाव्यापकः तदा
व्यापकत्वेन उपकल्प्यमानो न कञ्चिदर्थं पुच्छाति । अथ व्यापकः सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन
वावगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुगच्छेण वा पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति । सिद्धमतो
निर्दोषात् साधनादशेषज्ञत्वमिति ।

यथाभावप्रमाणकवलितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्व्यापकस्य
सद्भावे सति प्रमाणपञ्चकाभावमूलस्याभावप्रमाणस्योत्थानायोगात् ।

सृष्टीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥

इति च तादृक्तं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिलोकलक्षणवस्तुसद्भावग्रहणे अन्यत्रा-
नया सृष्टीतसर्वज्ञस्ये च सर्वज्ञनास्तिज्ञानमभावप्रमाणं युक्तम् । नापरथा । न च
कश्चिद्वर्णादर्शिनस्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्वज्ञत्वं हि
चेतोऽधर्मतयातीन्द्रियम् । तदपि न प्राप्तपुरुषविषय इति कथमभावप्रमाणमुदयमाहा-
दयेत् । असर्वज्ञस्य तद्व्यावृत्तिसामग्र्या असम्भवात् । सम्भवे तथा ज्ञातुरेव सर्वज्ञत्वमिति ।

अत्राद्युना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं त्रिद्विषय्यतानुषङ्गात् । ततः सिद्धं सुख-
मतीन्द्रियज्ञानमशेषतोविशदम् । सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् अश्रुत्यादिदर्शनं तद्व्या-
ख्यादनदोषोऽपि परिहृत एव ।

कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वैशद्यमिति चेत् यथा सर्वस्वप्रज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य
चेति । दृश्यते हि भावनाबलादतद्वैशद्यवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ।

पिहिते कारागारे तमसि च सूक्ष्मैर्मुखान्मुमुर्भेयौ ।

मयि च निस्त्रीक्षितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥

इति बहुलमुपलम्भात् ।

ननु च नावरणविशेषादशेषज्ञत्वमपि तु तत्तुकरणध्रुवनादिमिमतत्वेन । न ज्ञात्र
तत्त्वादीनां बुद्धिमद्वेतुक्तत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि विमत्यधिकरण-
भावापन्नं सर्वोपर्वततत्तत्त्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं कार्यत्वात् अचेतनोपादानत्वात्सन्निवेश-
विशिष्टत्वाद्वा वच्चादिवदिति । आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते ।

विश्वतश्चक्षुस्तं विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तं विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति स पतत्रैर्दृष्ट्वाभूमौ जनयन् देव रुक् ॥

तथा व्यासवर्णनञ्च ।

अत्रो जन्तुर्गनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

इक्ष्वरमेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्वर्गमेव वा ॥

अवाचेतनेरेव परमात्मैवादिस्मारयोः पर्याप्तत्वाद्विभक्तः कारणस्थानर्थका अचेतनानां स्वयं कार्योत्पत्तौ व्यापारयोगात्, न चैवं चेतनस्यैव चेतनान्तरपूर्वकत्वात् अनवस्था तस्य सकलपुरुषैज्युत्त्वानिरतिशयत्वात् सर्वज्ञवीजस्य क्लेशकर्मविपाकाशयेर-परासृष्टत्वात् अनदिभूतानश्चरज्ञानसम्बन्धश्च ।

यदाह पतञ्जलिः क्लेशकर्मविपाकाशयेरपरासृष्टः 'पुरुषविशेष ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजम् । स एष पूर्वघामपि गुरुः कालेनावच्छेदित इति च' ।

शैश्वर्यमप्रतिहतं सहजोविराग-

कूर्मनिर्गमजनिता वशिन्तेन्द्रियेषु ।

आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्ति-

र्जानञ्च सर्वविषयं भगवन्तदेव ॥

इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र कार्यत्वमासङ्गं सावयवत्वेन कार्यत्वसिद्धेः । नापि विरुद्धं विपक्ष एव वृत्तभावात् । नाप्यनेकान्तिकं विपक्षे परमाण्वादावप्रवृत्तेः । प्रतिपक्ष-सिद्धिनिवन्धनस्य साधनान्तरस्याभावात् न प्रकरणसमम् ।

अथ तन्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वात् आका-शादिवदित्यस्येव प्रतिपक्षसाधनमिति । नेतव्यत्वं ज्ञेयोरसिद्धत्वात् । सन्निवेशविशिष्टत्वेन प्रासादादिष्वमानकालीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् ।

अथ यादृशः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टः न तादृशस्तन्वादाविति चेत् न सर्वोत्पन्ना सदृश्यस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयकर्मनिवेशो हि सातिशयं कर्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकाभ्यां बुद्धिमद्विमित्तरत्वसिद्धिः कृत्रिमैर्मणि-मुक्ताफलदिभिर्व्यभिचारान् । एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि समर्थितमिति वृत्तं बुद्धि-मद्वेतुकत्वं ततश्च सर्ववेदित्वमिति ।

तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविज्जरिद्रव्यचनमेव कार्यत्वादेरसम्भवेतुत्वेन तज्जनित-ज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्याद् अस्तुत्वा भावित्वम् अक्रियादर्शनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तत्र योगिनामशेषकर्मप्रचये पक्षान्तःपातिनि हेतोः कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेः भागास्मिद्वत्त्वम् । न च तत्र सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा समस्ति तत्प्रसयस्य प्रध्वंसरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् । सत्ताया द्रव्यगुणक्रिया-धारत्वान्ननुज्ञानात् समवायस्य च परैः द्रव्याधिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ।

अथाभावपरित्यगेन भावस्येव श्रव्यदाध्यासितस्य पक्षीकरणाद्व्याप्यं दोषः प्रवेशभागिति चेत् । तर्हि मुक्तार्थिनां तदर्थमीश्वराराधनमनर्थकमेव स्यात् तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । सत्ता-समवायस्य विचारमधिरोहतः शतधा विशीर्यमाणत्वात् । स्वरूपासिद्धञ्च कार्यत्वम् । स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानां वा । यद्युत्पन्नानां सतामसतां वा ? न तावदसतां खरविषा-णादेरपि तत्प्रसङ्गाद् । सताञ्जेत् । सत्तासमवायस्तु स्वतो वा । न तावत् सत्तासमवाया-दनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रागुक्तविकल्पहृयानतिवृत्तेः । अतः सतान्तु सत्तासमवायानर्थकम् ।

अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तद-सत्तासम्बन्ध उल्पादाद्भिन्नः किं वा अभिन्नः ? इति । यदि भिन्नस्तदोत्पत्तरसत्त्वा-विशेषादुत्पत्तभावयोः किं कृतो भेदः ।

अथोत्पत्तिरसमाकान्तवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथा व्यपदिश्यते इति मतं तदप्यतिज्ञाज्य-
वर्जितमेवोत्पत्तिरसत्त्वं प्रति विवादे वस्तुसत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् । इतरतराश्चैवोपपन्नः ।
इत्युत्पत्तिरसत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनसत्तासम्बन्धावगमः तदवगमे च तत्रत्यसत्त्वेनो-
त्पत्तिरसत्त्वदिश्य इति ।

अथेतद्वोषपरिज्ञाहीर्यया तयोरेकमप्यनुज्ञायते । तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्वेतुक्तत्वे गगनादिभिरनैकैतः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

अथोपपन्नसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः । सापि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादा-
चित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् । अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलभप्रसङ्गः ।

अथ वस्तुत्पादकारणानां सन्निधानाभावाद् सर्वदोषलभप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्वत्तर्यं
कारणानां व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणसत्तासमवायः । स च सर्वदोषलभ इति तदर्थं
कारणोपादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्त्यर्थं सत्तुपादानमित्यपि वार्तम् । वस्तुत्पादा-
पेक्षयाभिव्यक्तेरघटनात् । वस्तुपेक्षयाभिव्यक्तौ कारणसम्भवात् प्रागपि कार्यवस्तुसद्भाव-
प्रसङ्गात् । उत्पादस्याप्यभिव्यक्तिसम्भवात् । स्वकारणसत्तासम्बन्धलक्षणस्योत्पादस्यापि
कारणव्यापारात्प्रसङ्गात् वस्तुसद्भावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुसत्त्वस्य । प्राक्सत एव
हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यक्त्येकाभिव्यक्तिसमस्तितरोहितस्य घटस्यैव प्रदीपादिनेति ।
तन्नाभिव्यक्तर्यं कारणोपादानं युक्तम् ।

तद् स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाप्यभूत्वाभावित्वं तस्यापि त्रिचारासह-
त्वात् । अभूत्वाभावित्वं हि भिन्नकारिक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्त्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते
क्लान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वात् मुक्ता ब्रजतीत्यादिवाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयो-
राधारभूतस्य कर्त्तरनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविद्यमानत्वेन भावनाधारस्य च विद्य-
मानतया भावाभावयोरैकाग्र्यविरोधात् । अविरोधे च तयोः पर्यायमानैरेव भेदो न
वास्तव इति ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिदभूत्वा भावित्वं तथापि तन्वादी सर्वज्ञानभ्युपगमात् भागा-
चिद्वत् । न हि महीधराकूपारारामादयः प्रागभूत्वा भवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते परैस्तेषां तैः
सर्वज्ञवस्थानाभ्युपगमात् ।

अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते तदप्यशित्तिलक्षितम् । अवयवेषु
वृत्तेरवयवैरारभ्यत्वेन च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे अवयवसामान्येनानेकान्तात् ।
द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ।

अथ सन्निवेश एव सावयवत्वम् । तच्च घटादिवत् । पृथिव्याशानुपलभ्यते इत्यभूत्वा
भावित्वमभिधीयते । तदव्यपेक्षलम् । सन्निवेशस्यापि त्रिचारासहत्वात् । स च सावयव-
सम्बन्धो भवेत् रचनाविशेषो वा । यद्यवयवसम्बन्धस्तदा गगनादिनानेकान्तः । सकल-
भूर्तिमद्व्यसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्य सद्भावात् ।

अथोपचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् । तर्हि सकलभूर्तिमद्व्यसम्बन्धस्यापि
उपचरितत्वात् सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । अत्रैकार्थकारित्वञ्च न स्यात् उपचरित-
प्रदेशरूपत्वात् । धर्म्मदिना संस्कारात्ततः सत्ययुक्तम् । उपचरितस्यासदूपस्य तेनोपकारा-
योगात् खरविषाणस्यैव ततो न किञ्चिदेतत् ।

अथ रचनाविशेषः तदा परं प्रति भागाचिद्वत् तदवस्थमेवेति नाभूत्वाभावित्वं

विचारं सहेते । नाप्यक्रियादृष्टिनोऽपि कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । तद्वि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसमयस्य चेत् गगनादेरपि बुद्धिमद्वेतुकत्वं स्यात् । तथापि खननोत्सचनात् कृतमिति पृथ्वीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवद्वीयापि किं न स्यात् । बाधासङ्गावस्य प्रतिप्रमाणद्विरीयस्य चान्यत्रापि संमानत्वात् । प्रत्यक्षलोभयत्रापि कर्तुरग्रदृशात् । तिलादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।

तन्न कृतसमयस्य कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वादविप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गाच्च । कारणव्यापारानुविधायित्वञ्च कारणमात्रापेक्षया यदीयते तदा दिरुद्धं
साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिमति
तदपेक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वं तत्सिद्धिष्वेव सिद्धिरिति सिद्धिद्वेषविशिष्टत्वम-
चेतनोपादानत्वञ्चोक्तदोषदुष्टत्वाच्च प्रपञ्चं चिन्त्यते । स्वरूपभागासिद्धत्वादित्यत्रापि सुलभ-
त्वात् । विरुद्धाश्चास्मी हेतवो दृष्टान्तानुगृहेण ह्यशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात्
पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । ननु तर्हि पार्थिवविशेषाधारानुमानव्यापधूर्यस्य दर्शनात् ।

नवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्त्वसामानेन कार्यत्वस्य व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य
कर्तुरतोऽनुमानात् प्रागसिद्धत्वात् । व्यभिचारिणश्चाम्ने हेतवः बुद्धिमत्कारणमन्तरेणापि
विद्युदादीनां प्रादुर्भावसम्भवात् । सुप्ताद्यवस्थायां अबुद्धिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् ।
तदवश्यं तथापि भर्गास्य कारणमित्यतिसुगन्धविलसितम् । तद्वीपास्याप्यसम्भवात् अशरीर-
त्वात् चानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयः शरीराभावेऽसम्भवात् । तदसम्भवश्च
पुरातनैर्विस्तरैर्नाभिहित आसपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥

यच्च महेश्वरस्य केशादिभिरपरासृष्टत्वं निरतिशयत्वमेवेष्ट्याद्युपेतत्वं तत् सर्वमपि
गगनाब्जसोभयावर्धनमिव निर्विषयत्वाद्युपेक्षामर्हति । ततो न रुचेश्वरस्याशेषकत्वम् ।
नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सङ्गावावेदकप्रतीक्षाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं तदावेदकम-
विप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमविनामीविलङ्घनाभावात् ।

ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकमस्तीव्रवाचित्विस्मालज्ञानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधि-
विषयतयोत्पत्तेः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम् ।

अस्ति प्रालोचनाचार्न प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यथैततः प्रतीयते इति द्वैतसिद्धिः । तस्य
निषेधार्थविषयत्वात् । सप्रचोक्तम् ।

आहुर्विधातुप्रत्यक्षं न निषेद्धविपश्चितः ।

नैकत्वे प्रागमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रजाप्यते ॥

अनुमानमपि तत्सङ्गादौ विभाव्यत एव । तथाहि । ग्रामारामादयः पदार्थाः
प्रतिभासान्तःप्रविष्टा प्रतिभासमानत्वात् । यत् प्रतिभासते तत् प्रतिभासान्तःप्रविष्टं यथा
प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासन्ते च विवादापन्ना इति । तदागमानामपि-पुरुषा एवेदं
यद्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्व्वे वै खल्वेदं ब्रह्म, नेष्ट्वानास्ति किञ्चन ।
आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति श्रुतेश्च ।

ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वे कथं घटादिभेदोऽवभासते । इति न चोद्यम् ।

सर्वज्ञापि तद्विवर्ततयावभासनात् । न चाशेषभेदस्य तद्विवर्तत्वमसिद्धम् । प्रमाणप्रसिद्ध-
त्वात् । तथाहि विवादाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकवृत्तित्वात् । धृष्टघटी-
शरावोदञ्चनानीनां सद्रूपान्वितानां यथा सृष्टेकारणपूर्वकत्वं सद्रूपेणान्वितञ्च निखिलं
वस्त्विति । तथागमोऽप्यस्ति ।

ऊर्णनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त इवाम्भसाम् ।

प्ररोहाणामिव पूर्णः स हेतुः सर्वज्ञमिनाम् ॥ इति ॥

तदेतन्मदिरारसास्वादगद्गदोदितमिव । मदनकोट्टवाद्युपयोगजनितव्याभिहृष्टमुरध-
विलसितमिव निखिलमवभासते विचारासहत्वात् । तथाहि यत् प्रत्यक्षस्य सत्ताविषयत्व-
मभिहितं तत्र किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वं वा । न तावत् पोरस्त्यः
पक्षः सत्तायाः सामान्यरूपत्वाद्विशेषनिरपेक्षतयानवभासनात् । श्रवणलेयादिविशेषानवभासने
गोत्वानवभासवत् । निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छ्रवणविषयवदित्यभिधानात् । सामान्यरूपत्वञ्च
सत्तायाः सत्सदित्यन्वयवृद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ।

अथ पाश्चात् पक्षः कसौक्रियते । तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकार-
विशेषाणामध्यक्षतोऽवभासवात् । यदपि साधनमभ्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न साधु
विचारासहत्वात् । तथा हि प्रतिभासमानत्वं स्वतः परतो वा । न तावत् स्वतोऽसिद्ध-
त्वात् । परतश्चेद्विरुद्धम् । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते । प्रतिभास-
मानमात्रमपि न सिद्धिमधिवर्धति । तद्व्य तद्विशेषणान्तरौयकत्वात् । तद्विशेषाभ्युपगमे
हेतुप्रसक्तिः ।

किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे
प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासबहिर्भूता वा । यद्याद्याः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न
ततोऽनुमानं, तद्वहिर्भावः तेरेव हेतीत्यभिचारः । अप्रतिभासमानत्वेऽपि तद्व्याख्या-
भावात् । ततो नानुमानमिति ।

अथानाद्यविद्याविवृम्भितत्वात् सर्वमेतद्विषयवृद्धमित्यप्यनवस्थितमोविलसितम् । अवि-
द्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नैव दोष इत्यप्यतिमुग्ध-
भाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् । अपरमप्यत्र
वितस्तरेव देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते ।

यच्च परमब्रह्मविवर्तत्वं अखिलभेदानामित्युक्तं तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्वीय-
मानद्वयाविनाभावित्वेन पुरुषाद्भेदं प्रतिबध्नाति इति खेष्टविधातकारित्वाद्विरुद्धः ।
अन्वितत्वमेकहेतुके स्वप्नकुम्भाभोरुहादावपि उपलभ्यत इत्यनेकान्तिकश्च । किमर्थञ्चेदं
कार्यमसौ विदधाति अग्रेण प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रीडावशात् स्वभावाद्वा । अन्येन
प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिः हेतुप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नोत्तरम् । कृपायां दुःखिनाम-
करणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिवृत्तात्तस्याः स्रष्टुः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न
सा युज्यते । कृपापरस्य प्रलयविधानायोगाच्च । अदृष्टवशात् तद्विधत्वे स्वातन्त्र्यहानिः ।
कृपापरस्य पीडाकरणादृष्टवेषेणायोगाच्च । क्रीडावशात् प्रवृत्तौ न प्रभुत्वं क्रीडोपायव्यपेक्ष-
णात् बालकवत् । क्रीडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगापदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति स्वार्थे
कारणे कार्यस्यावश्यम्भावात् । अन्यथा क्रमेणापि सा ततो न स्यात् ।

अथ स्वभावादसौ जगन्निर्मणोति यथाग्निरिति वायुर्वाति इति मतं तदपि

बालभूषितमेव पूर्वोक्तदोषानिर्मुक्तः । तथाहि क्रमवर्ति विवर्तजातमन्त्रिणमपि युक्तपद-
त्यन्ताभेदनीयस्य सदैकारिणांऽपि तत्साध्यत्वेन योगपदसम्भवात् । उदाहरणमेवम् ॥
वज्रपादैः कादाचित्कस्वहैनृजनिनस्य नियतशक्त्यात्मकत्वमपत्तिरन्यत्र नियत्यापक्षस्यैक-
स्वभावकारणजनात्वेन देशकालप्रतिनिधिमस्य कार्यं ह्युक्तपादात् ॥

तदेवं ब्रह्मसांख्यसिद्धौ वेदानां तत्समुपद्रुष्टव्यत्वात्प्रतिपादनं परमात्मसाक्षा-
भूतनिःश्चासिताभिधानञ्च गगनारविन्दमकरन्दयावर्णनद्वयवर्धयार्थविधायकं प्रेतामर्चयति ।
यच्चागमः यमाशेषं वै खल्विदं ब्रह्मत्यादि । ऊर्णनाभ इत्यादि च । तत्समस्तमुक्तविधिना
अद्वैतविरोधीति नावकाशं लभते । न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते ।
तस्मान्न पुरुषोत्तमांऽपि विचारणं प्राज्वति ॥

प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नममलं मानं द्विधेवोदितं
द्वैतैर्द्विगुणैः विचार्य विधिवत् संख्याततेः संग्रहात् ।
मानानामिति तद्विषयभिहितं श्रीरत्ननन्दगृह्यैः
तद्वाख्यानमदो विशदुपिषणं बौद्धव्यामवाहृतम् ॥
मुख्यसंयवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
देवोक्तमुपजीवाद्भिः सूरिभिर्ज्ञापितं मया ॥
इति परीक्षामुखस्य लघुलुप्तौ द्वितीयः समुद्देशः ॥ ५ ॥

अथेदानीमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय इतरं वाच्यम् ॥ १ ॥
उक्तप्रतिपक्षमितरशब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादिभेदोदितं लभ्यते । तच्च परोक्षमिति ॥ ५ ॥
तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयन्नाह ॥ २ ॥
प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यादिशब्देन परोक्षमपि गृह्यते । तच्च यथावसरं निरूपयिष्यते ।
प्रत्यक्षादिनिमित्तं यथेति बिग्रहः । स्मृत्यादिषु ह्यन्यः । तं भेदा यथेति बिग्रहः ॥ २ ॥
तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तं दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥
संस्कारस्योद्बोधः प्राकट्यम् । सन्निवन्धनं ग्रन्थाः सा तथोक्ता । तदित्याकारा तदित्य-
ल्लिखितौ । एवंभूता स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
उदाहरणमाह ॥ ४ ॥
प्रत्यभिज्ञानं प्रामाण्यमाह ॥ ५ ॥
अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् । येषाम्नु
सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाख्यानं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाख्यानमनुपपद्यते ।
तथाचोक्तम् ।

उपमानं प्रसिद्धार्थसाधकमिति साध्यसाधनम् ।
तद्विधेयमिति प्रमाणं किं स्यात् संचिप्रतिपादनम् ॥
इदमख्यं संचिद्वर्मासन्नं प्रांशु भेति वा ।
व्यपेक्षातः समस्तैर्ऽपि विकल्पः साधनान्तरम् ॥ इति ॥ ५ ॥
एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह ॥ ६ ॥

आदिशब्देन—

पयोऽप्युभेदी हंसः स्यात् षट्पादैर्धमरः स्मृतः ।

सप्रपञ्चस्तु तत्त्वज्ञेर्विधीयो विषमच्छदः ॥

० पञ्चवर्णं संवेदृतं मेवकाख्यं पृथुस्तरी ।

युवतिश्चैकशृङ्गाऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥

शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चासृष्टान्वितः ।

इत्येवमादिशब्दश्रवणात् तथाविधानेव मरालादीनवलोकनं तथा सत्यापयति यदा तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं दर्शनस्मरणकारणत्वाविशेषात् परेषान्तु तत्प्रमाण-
मेवोपपद्यते । उपमानादौ तस्मान्तर्भावाभावात् ॥ ६ ॥

अथोहोऽनुसरप्राप्त इत्याह ॥ ७ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र युज्यते । यदि प्रत्यक्षमेवोपलम्भशब्देनोच्यते तदा सौधनेष्वनुमेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथ व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतीयते । सा कथ-
मतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साध्येन भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविषयेष्वथ अनुमानविषये-
ष्वपि व्याप्तेरविरोधात् । तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥

उदाहरणमाह ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

इदानीमनुमानं क्रमाफतमिति तल्लक्षणमाह ॥ ९ ॥

साधनस्य लक्षणमाह ॥ १० ॥

ननु त्रैलोक्यमेव हेतोरलक्षणं तस्मिन् सत्येव हेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः ।
तथाहि । पक्षधर्मत्वमसिद्धत्ववच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षे सत्त्वन्तु विरुद्धत्वापनोदार्थम् ।
विपक्षे चसत्त्वमेवानेकान्तिकव्युदासार्थमिति । तदुक्तम्—

हेतोस्त्विष्यपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिव्यवृत्ततः ॥

इति । तदुक्तम् । अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अवि-
नाभावोऽन्यथानुपपन्नत्वम् । तच्चासिद्धस्य न सम्भवत्येव । अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न
सिद्धगति इत्यभिधानात् । नौपि विरुद्धस्य 'तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिताविनाभाविनि-
ययोक्तसाध्याविनाभावनियमलक्षणस्यानुपपत्तिर्विरोधात् व्यभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणा-
वकाशस्तत एव ततोऽन्यथानुपपत्तिरेव श्रेयसी न त्रिरूपता । तस्यां सत्यामपि यथोक्त-
लक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वाददर्शनात् । तथाहि । स श्यामस्तूपुत्रत्वादितरतत्पुत्रवद्वित्यत्र
त्रैलोक्यसम्भवेऽपि न गमकत्वमुपलक्ष्यते ।

अथ विपक्षाद्वावृत्तिर्नियमवती तत्र न दृश्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि
सुगमविलम्बितमेव तस्या श्याविनाभावरूपत्वात् । इतरूपसङ्गावेऽपि तदभावे हेतोः
स्वसाध्यसिद्धिं प्रति गमकत्वानिष्ठौ सेव प्रधानं लक्षणमुपलक्षणीयमिति । तत्सङ्गावे
चेतररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च । यथा सन्तुष्टैतद्विनाशोऽपि प्रमाणानौष्ठा-
निष्ठसाधनदूषणान्नुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो वास्ति । केवलमविना-
भावमात्रेण गमकत्वप्रतीतेः ।

यदप्यपरमुक्तं परैः पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य काष्ठागोद्वलः प्रासाद इत्यस्यापि

गमकत्वापत्तिरिति । तदप्यनेन निरस्तम् । अनाथातुपपत्तिवलेनेवापत्तधर्मस्यापि साधुत्वा-
भ्युपगमन्तु । न चेद् वास्त । ततोऽविनाभावस्य हेतोः प्रधानं लक्षणमभ्युपगन्तव्यम् ।
तस्मिन् सत्यमिति विलक्षणत्वापि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति । न वैरूप्यं हेतुलक्षणं
अत्रापकत्वात् । सर्वेषां क्षणिकत्वे साध्ये सत्तादेः साधनस्य सपक्षे अतोऽपि स्वयं
सोपगतेर्गमकत्वाभ्युपगमात् ।

एतेन पञ्चलक्षणत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमियत्तीत्यभिहितं ब्रूव्यम् ।
पक्षधर्मत्वे सत्यव्यव्यतिरेकावगाधि न विषयत्वमसत्पत्तिपक्षत्वञ्चेति पञ्च लक्षणादि । तेषा-
मप्यविनाभावप्रपञ्चेन बाधितविषयस्याविनाभावायोगात् सत्प्रतिपक्षस्येति । साध्या-
भावविषयत्वेनासम्बन्धहेतुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात् तद्वैषम्ये ब्रूव्यत्वात् । अतः
स्थितं साध्याविनाभावत्वेन निश्चितो हेतुरिति ॥ १० ॥

इदानीमविनाभावभेदं दर्शयन्नाह ॥ ११ ॥

तत्र सहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १२ ॥

सहचारिणोरुपरसयोर्याप्यवापकयोश्च तत्त्वज्ञांशपत्त्ययोरिति समस्या विषयो
निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १३ ॥

पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धर्मधर्मस्वजनयोः
क्रमभावः ॥ १३ ॥

नन्वेवम्भूतस्याविनाभावस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य सन्निहितविषयत्वात् । नाप्यनु-
मानेन । प्रकृतापरानुमानकल्पनार्था इतरेतराश्रयत्वानवस्थावतागदागमादेरपि भिन्न-
विषयत्वेन सुप्रसिद्धत्वान्न ततोऽपि सत्प्रतिषेत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ १४ ॥

तर्कात् यथोक्तलक्षणाद्ब्रूवन् । तन्निर्णय इति ॥ १४ ॥

अथेदानीं साध्यलक्षणमाह ॥ १५ ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते । आसनशयनभोजनयाननिधुवनारिषां जात्वात् तदपि
साध्यमनुषज्यते इति । तैऽप्यतिशालिशाः अप्रस्तुतप्रलापित्वात् । अत्र हि साधनसाध-
क्रियते । तेन साधनविषयत्वेनैकतमिष्टमुच्यते ॥ १५ ॥

इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि सफलानि असिद्धविशेषणं समर्थयितु-
माह ॥ १६ ॥

तत्र सन्दिग्धं स्यादुर्वा पुरुषोवेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शं संशयाकलितं वस्तु-
च्यते । विपर्यस्तन्तु विपरीतावभासि विपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि । अव्यत्यन्नन्तु
नामजातिसंख्यादिविशेषापरिज्ञानेन निश्चितविषयानध्यवसायप्राप्तम् । एषां साध्यत्वप्रति-
पादनार्थमसिद्धपक्षोपादानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अधुनेषु बाधितविशेषणद्वयस्य साफल्यं दर्शयन्नाह ॥ १७ ॥

अनिष्टो मीषांसकस्थानित्यः शब्दः । प्रत्यक्षादिबाधितप्राप्तावकाशादिः । आदिशब्द-
नानुमानागमलोकस्ववचनबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणज्जाकिञ्चित्कारस्य हेत्वाभासस्य
निरूपणावसरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युपस्यते ॥ १७ ॥

तत्रासिद्धपक्षं प्रतिवाद्यपेक्षमेव । इष्टपदन्तु वाद्यपेक्षयेति विशेषमुपदर्शयितु-
माह ॥ १८ ॥

अयमर्थो न हि सर्वं सत्त्वापेक्षया विशेषस्यपि तु किञ्चित्कर्मण्युद्दिश्य भवतीति अस्मि-
द्वदिति वार्तिकसुखेनोदाहरणम् । यथा अस्मिद्वं प्रतिवाक्ष्यपेक्षया । न ब्रूयेष्टमित्यर्थः ॥ १८ ॥

कुत इति ॥ १९ ॥

इच्छया खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेवेति ॥ १९ ॥

तच्च साध्यं धर्मः किञ्चातद्दिशि धर्मीति पृष्ठे तद्वेदं दर्शयद्वा ॥ २० ॥

सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्ति । ततो अयमर्थो लभ्यते । व्याप्तिकालापेक्षया तु
साध्यं धर्मः । क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्दिशि धर्मी साध्यः ॥ २० ॥

अथैव धर्मिणो नामान्तरमाह ॥ २१ ॥

ननु स्वधर्मिसमुदायः पक्ष इति पक्षस्वरूपस्य पुरातनैर्निरूपितत्वात् धर्मिणस्तद्वचने
कथं न राक्षान्निविरोध इति । नेवं साध्यधर्माधारतया विशेषितस्य धर्मिणः पक्षत्व-
वचनेऽपि दोषानुपकाशात् । रचनावेचित्रमात्रेण तात्पर्यस्यैरानुराक्तत्वात् सिद्धान्ता-
विरोधात् ॥ २१ ॥

अत्राह सौगतः । भवतु नाम धर्मी, पक्षव्यपदेशभाक् तथापि सविकल्पबुद्धौ
परिवर्तमान एव । न वास्तवः । सर्वत्र वानुमानात्मेयव्यवहारो बुद्धिराहूतेन धर्म-
धर्मिणायेन न वर्ततेऽसत्त्वमपेक्षत, इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह ॥ २२ ॥

अयमर्थः । नयं विकल्पबुद्धिर्विहरन्तर्वा नासादितालम्बनभावा धर्मिणं व्यवस्था-
पयति । तदवास्तवत्वेन तदधिधारिषाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः तद्बुद्धेः पारम्पर्य-
सापि वस्तुव्यवस्थानिवन्धनत्वायोगात् । ततो विकल्पनाम्नेन वा व्यवस्थापितः पक्षतादि-
विषयभावं भजन्नेव धर्मीतां प्रदिपयति इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति । तत्प्रसिद्धिश्च
क्वचिद्विकल्पतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचित्चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिरूढस्य प्रमाण-
प्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ॥ २२ ॥

विकल्पात्प्रतिपत्तौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

तस्मिन् धर्मिण । ननु धर्मिणो विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षयन्तस्य सत्ता च ते
ह्यत्रापि साध्यं सुनिर्णयतासम्भवद्व्याधकप्रमाणत्वेन योग्यानुपलब्धिर्विज्ञेन चेति शेषः ॥ २३ ॥

अत्रादाहरणमाह ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

ननु धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्मीणां अस्मिद्विबुद्धानैकान्तिकात्वात्
अस्मान्निविषयत्वायोगात् कथं सत्तिरयोः साध्यत्वम् । तदुक्तम् ।

आसिद्धौ भावधर्मिणो व्यभिचार्युपयाश्रितः ।

विमद्व्यभिचार्युपयाश्रितः सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

तदुक्तम् । मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्प्रसिद्धौ
तत्प्रसिद्धत्वापि प्रतिपन्नत्वात् व्यर्थमनुमानम् । तदभ्युपेतमपि वैधात्वात् यदा एतेन प्रतिपद्यते
तदा मानस्य साधकत्वात् । न च मानसज्ञानात् गगनकुसुमादेरपि सङ्गावर्गसाधनानां प्रति-
पन्नत्वात् । तदा एव व्याधकप्रत्ययव्यापाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तद्व्यभिचार्युपयाश्रितं न चोक्तं धर्मिप्रयोगकाले व्याधकप्रत्ययादुदयात्
सत्त्वमस्यावनापत्तेः । न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणमत्वेन सत्त्वं प्रति मंशेति ।
गुणिश्रुतासम्भवद्व्याधकप्रमाणत्वेन सुखादाविव सत्त्वनिरूपयत् । तत्र संशयायोगात् ॥

हृदानीं प्रमाणोभयसिद्धिं धर्म्मिणि किं साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २५ ॥

मीये इति शब्दः प्रागुद्दिष्टचनान्तोऽप्यर्थवशात् एकवचनान्ततया संकथ्यते । प्रमाणजो-
भयञ्च विकल्प प्रमाणद्वयं ताभ्यां सिद्धे धर्म्मिणि साध्यधर्म्मविशिष्टता साध्या । अयमर्थः ।
प्रमाणप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्म्मधारतया विवादेऽपेक्षारहितेति साध्यता नातिवर्त्तत
इति । एवंभूतभयसिद्धेरपि योज्यम् ॥ २५ ॥

प्रमाणोभयसिद्धे धर्म्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह ॥ २६ ॥

देशी हि प्रत्यक्षेण प्रसिद्धः । शब्दस्तूभयसिद्धः । न हि प्रत्यक्षेणापूर्वदर्शभिरनियत-
विदेशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पार्यन्ते ॥ २६ ॥

सर्वदर्शिनस्तु तन्निशयेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थक्यात् प्रयोगकालापेक्षया धर्म्मविशिष्ट-
धर्म्मिणः साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिकाङ्क्षापेक्षया साध्या नियमं दर्शयन्नाह ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

धर्म्मिणोऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यत्राह ॥ २८ ॥

उक्तविपर्ययेऽन्यथाशब्दः । धर्म्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् । व्याप्तघटनादिति हेतुः ।
न हि धूमदर्शनान्तं सर्वत्र पूर्वतोऽग्निमार्गानति व्याप्तिः शक्वा कर्तुं प्रमाणविरोधात् ॥ २८ ॥
नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्म्मोऽप्यादिवचनमयुक्तम् । तस्य सामर्थ्या-
लभ्यत्वात् । तथापि तद्वचने पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । अत्रादापन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्त-
मित्यभिधानादिति । सौगतस्तत्राह ॥ २९ ॥

साध्यमेव धर्म्मस्तस्याधारस्तत्र सन्नेहो महानन्तादिः पूर्वतादिवृत्तिस्तस्यापनोदो व्यक्तेर-
स्तदर्थं गम्यमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्यापकभावप्रदर्शनानुपपत्तिसाधारस्य गम्य-
मानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ २९ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ३० ॥

साध्येन विशिष्टो धर्म्मो पूर्वतादिः तत्र साधनधर्म्मवबोधनाय पक्षधर्म्मोऽप्युपसंहारवत् ।
पक्षधर्म्मस्य चेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वत् इति । अयमर्थः । साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन
तदाधारावगतावपि नियतधर्म्मिणोऽप्युपसंहारप्रदर्शनार्थं यथोपनयकतया साध्यस्य विशिष्टधर्म्म-
सम्बन्धितावबोधनाय पक्षवचनमपीति ।

किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनस्य वक्तव्यमसमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च
समर्थनोपनासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वात् हेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे
कस्य समर्थनमिति चेत् पक्षप्रयोगाभावे क्व हेतुवर्त्तता इति समानमेतत् ॥ ३० ॥

तस्मात् कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्म्मत्वादिभेदेन च त्रिधा हेतुसङ्गा समर्थय-
मानेन पक्षप्रयोगोऽप्यस्युपगन्तव्य एव । इत्युपसंहारमाह ॥ ३१ ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थं वा शब्दः । युक्त्या पक्षप्रयोगस्यावशम्भवे
कः किल न पक्षयति पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन् समर्थयमानः । किं
कृत्वा हेतुमुक्ते न पुनरुक्तेत्यर्थः । समर्थनं हि चेतोरसिद्धत्वादोषपरिहारेण स्वसाध्य-
साधनसामर्थ्यप्रणयप्रवर्णं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्तेति
वचनम् ॥ ३१ ॥

ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तभेदेन त्रययवमनुमानमिति साध्याः ।
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयभेदेन चतुरवयवमिति सीमांसकाः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनय-

निगमनभेदात् पञ्चावयवमिति योगाः । तन्मतमपाकुर्वन् स्वमतसिद्धमवयवद्वयमेव
उपदर्शयन्नाह ॥ ३२ ॥

एतयोः पक्षहेत्वोः ह्यमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणादिव्यवच्छेदे
सिद्धेऽपि परमनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

तद्धि किं साध्यप्रतिपत्तार्थमुतस्वित् हेतोरविनाभावनियमार्थमाहोस्वित् व्याप्ति-
स्मरणार्थमिति विकल्प्य क्रमेण दूमेयन्नाह ॥ ३३ ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तौ कारणं नेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तस्य साध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्य हेतोर्व्योपपत्तिरिति
द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह ॥ ३४ ॥

तदिति वर्त्तते नेति च तेनायमर्थः । तदुदाहरणं तेन साध्याविनाभावनिश्चयार्थं वा
न भवतीति विपक्षे बाधकादेव । तत्सिद्धेरविनाभावनिश्चयसिद्धेः ॥ ३४ ॥

किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत् कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्तरन्तरेषु व्याप्त्यर्थं
पुनरुदाहरणान्तरं श्रूयम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन सामान्येन व्याप्तिवधारणायतुमशकत्वात् ।
अपरापरतदन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । एतदेवाह ॥ ३५ ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि तद्विप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः । शेषं
व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पदूषणमाह ॥ ३६ ॥

सृष्टीतत्सम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनैव व्याप्तिरिति सृष्टीतत्सम्बन्धस्य दृष्टान्तशतेनापि न तत्-
स्मरणमनुभूतविषयत्वात् स्मरणस्येति भावः ॥ ३६ ॥

तदेवमुदाहरणप्रयोगस्य साध्यार्थं प्रति बोधयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

तदुदाहरणं परं, केवलमभिधीयमानम् । साध्यधर्मिणि साध्यावशिष्टे धर्मिणि ।
साध्यसाधने सन्देहयति सन्देहवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि
साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशकत्वात् इति, शेषः ॥ ३७ ॥

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन समर्थयमानः प्राह ॥ ३८ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे । कस्माद्वितीरुपनदनिगमने प्रयुज्यते । अपरः प्राह ।
उपनयनिगमनयोरप्यनुमानाङ्गत्वमेव । तदप्रयोगे निरवयवसाध्यसंवित्तरयोगादिति ॥ ३८ ॥
तन्निर्णयार्थमाह ॥ ३९ ॥

उपनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षणे तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः । साध्यधर्मिणि
हेतुसाध्ययोः वचनादेवेत्येवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चाभिधायिपि दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्याहेतुत्वादिति
तदेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्यसिद्धौ तस्यैवोपयोगात् । नोदाहरणादिकम् ।
एतदेवाह ॥ ४० ॥

प्रथमो वा-शब्द एव-कारार्थो द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ४० ॥

ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण मन्त्रध्यामवबोधयितुमशकत्वात् कथं पक्षहेतुप्रयोगमात्रेण
शेषं साध्यप्रतिपत्तिरिति तत्राह ॥ ४१ ॥

बालानामन्यपज्ञानां व्युत्पत्त्यर्थं तेषामुदाहरणादीनां त्रयोपगमे शास्त्र एवासौ

तत्त्रयोपगमो न वादे । न हि वादकाले शिष्या व्युत्पाद्याः सुत्यन्नासां तत्राधिकारा-
दिति ॥४१॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्रयोपगमः । इत्यादिना शास्त्रेभ्युपगतसेवोदाहरणाद्विषयमुप-
दर्शयति ॥ ४२ ॥

दृष्टौ अन्तौ साध्यसाधनलक्षणौ धर्म्मो अन्वयमुखेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र स दृष्टान्त-
इत्यन्वयसंज्ञाकरणात् । स द्विधेवोपपद्यते ॥ ४२ ॥

तत्रान्वयदृष्टान्तं कैश्चिद्व्याह ॥ ४३ ॥

साध्येन व्याप्तं नियतं साधनं हेतुर्यत्र प्रदर्शते व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ ४३ ॥

द्वितीयभेदमुपदर्शयति ॥ ४४ ॥

असत्प्रसङ्गावो व्यतिरेकः । तत्प्रधानो दृष्टान्तो व्यतिरेकदृष्टान्तः । साध्याभावे साधनस्या-
भाव एवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति ॥ ४५ ॥

पक्षे इत्याद्याहारः । तेनायमर्थः । हेतोः पक्षधर्मतोपसंहार उपनय इति ॥ ४५ ॥

निगमनस्वरूपमुपदर्शयति ॥ ४६ ॥

उपसंहार इति वर्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्म्मविशिष्टत्वेन प्रदर्शनं
निगमनमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रे दृष्टान्तादयो वक्तव्या एवेति नियमान्भ्युपगमात् कथं तत्त्रयमिह
सूरिभिः प्रपञ्चितमिति न चोद्यम् । स्वयमनभ्युपगमोऽपि प्रतिपाद्यानुसंधेन जिनमतानु-
सारिभिः प्रयोगपरिपाट्याः प्रतिपन्नत्वात् । स चाज्ञाततत्त्वरूपैः कर्तुं न शक्यते इति
तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्यमेवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं मतभेदेन द्वित्रिचतुः-पञ्चावयवरूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्त्याह ॥ ४७ ॥

तद्द्वैविध्यमेवाह ॥ ४८ ॥

स्वपरिवृत्तिप्रतिपत्तिनिरासफलत्वात् द्विविधमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

स्वार्थानुमानभेदं दर्शयन्त्याह ॥ ४९ ॥

साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यस्य तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वितीयमनुमानभेदं दर्शयन्त्याह ॥ ५० ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं पराश्रयशतौत्वेवञ्चोक्तं तदर्थ-
पुरामर्शं तच्च तद्वचनञ्च तस्माज्जातमुत्पन्नं विज्ञानं परार्थानुमानमिति ॥ ५० ॥

ननु वचनात्मकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं तत् कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्य
पराार्थानुमानत्वमभिधत्ता न संयुज्जीतमिति न वाच्यम् । अत्रेतनस्य साक्षात्प्रमितहेतुत्वा-
भावेन निरूपवरितप्रमाणभावाभावात् । सुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपवरितानुमानव्यपदेशो
न वार्यते एव । तदेवोपवरितं परार्थानुमानत्वं तद्वचनस्याचार्यः प्राह ॥ ५१ ॥

उपधारो हि सुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य परार्थानु-
मानत्वे निमित्तं तद्वेतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुस्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात्
निमित्तात् तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सम्बन्धः ।
कारणे कार्यस्योपचारात् । अथवा, तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वं
तत्तद्वचनमपि तथेति सम्बन्धः । अस्मिन् पक्षे कार्य कारणस्योपचार इति शेषः । वचन-

स्वानुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शङ्कः व्यवहार एव । ज्ञानाङ्गनान्ते
तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वंत ॥ ५१ ॥

तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति अनुमानसामानाधिकरण्यात् । तदनुमानं
द्वेधादिना तत्प्रकारज्ज् सामर्थ्यज्ज् अभिधाय साधनमुक्तलक्षणापक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण
भिद्यमानं द्विविधमित्युपदर्शयति ॥ ५२ ॥

सुगममेतत् ॥ ५२ ॥

तत्रापलब्धिविधेयसाधिकात्पलब्धिः प्रतिषेधसाधिकेति प्ररक्ष नियमं विघटयन्
उपलब्धेरनुपलब्ध्यंशविशेषेण विधिप्रतिषेधसाधनत्वमाह ॥ ५३ ॥

गतायमेतत् ॥ ५३ ॥

इदानीमुपलब्धेरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वे विध्यनुपदर्शयन् विरुद्धोपलब्धेरिधौ
साध्ये विस्तरता भेदमाह ॥ ५४ ॥

पूर्वञ्च उत्तरञ्च सह चेति द्वन्द्वः । पूर्वोत्तरसहा इत्येतेभ्यश्च इत्यनुकरणनिर्देशः ।
द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः चरशब्दः प्रत्येकमभिसंज्ञयते । तनायमर्थः । पूर्वचरोत्तरवरसहचरा
इति । पश्चाद्ग्राप्यादिभिः सह द्वन्द्वः ॥ ५४ ॥

अत्राह सौगतः । विधिसाधनं द्विविधमेव स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु
कार्यविनाभावाभावादलिङ्गत्वम् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ।
अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कार्यं प्रतियोगिकत्वमित्यापि नास्तरं सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया विद्यमान-
स्यापि निश्चेतुमशक्यत्वादिति ।

तदसमीक्षिताभिधानमिति दर्शयितुमाह ॥ ५५ ॥

आख्यायमानाद्वरसात्तज्जनिका सामग्रानुमीयते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो
हि रूपतन्त्रः सजातीयं रूपक्षान्तरक्षेत्रं कार्यं कुर्वन्नेव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं
करोतीति रूपानुमानमिच्छद्भिर्गृह्येव किञ्चित् कारणं हेतुः । प्राक्तनस्य रूपक्षेत्रस्य
सजातीयरूपक्षेत्रान्तराद्यभिचारात् । अन्यथा रससमानकालं रूपप्रतिपत्तेरयोगात् । न ह्यनु-
कूलमात्रमन्तरक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन सखिमन्तूदिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात् ।
कारणान्तरवैकलेन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् । द्वितीयदृष्टे कार्यप्रत्यक्षीकरणे नानुमाना-
नर्थक्यं वा कार्यविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य पुत्रादेलिङ्गत्वेनाङ्गीकारणात् ।
यत्र सामर्थ्यप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नानास्येति
नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यकारणेष्वनन्तर्भावात् भेदान्तरत्वमेवेति
दर्शयति ॥ ५६ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तदुत्पत्तिषम्बन्धे च कार्यं
कारणे वान्तर्भावो विभाव्यते । न च तदुभयसम्भवः कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः । सह-
भाविनोरेव तादात्म्यसम्भवात् अनन्तरयोरेव पूर्वोत्तरक्षेत्रयोः हेतुफलभावस्य दृष्टत्वात्
व्यवहितयोस्तदघटनत्वं ॥ ५६ ॥

ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावो दृश्यत एव । यथा जाग्रत्प्रबुद्धदशाभावि-
परोक्षयोर्मरणरिपुयावृत्ति तत्परिहारार्थमाह ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् ॥ ५७ ॥

आत्रवोपपत्तिमाह ॥ ५८ ॥

हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्गुणापाराश्रितम् । तस्मान्न प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः । अन्वयव्यतिरेक-समधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ च कार्यप्रति कारणव्यापारप्रपञ्चावेवोप-पद्यते कुलालस्यैव कसश्च प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्गुणापाराश्रितत्वमिति ॥ ५८ ॥

सहचरस्याप्युक्तहेतुस्त्वन्तर्भावं दर्शयति ॥ ५९ ॥

हेत्वन्तरत्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलभ्यात् तादात्म्यासम्भवात् स्वभावहेतावनन्तर्भावः । हेतोस्तादाह न कार्यं कारणे वेति । न च समानसमयवर्त्तिनोः कार्यकारणभावः । सत्यंतरगोविधाणवत् कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च । तस्माद्वैत्वन्तरत्वमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन् उक्तान्वयव्यतिरेकपुरःसरं प्रतिपाद्याश्रयवशात् प्रतिपादितप्रतिष्ठादावयवपञ्चकं दर्शयति ॥ ६० ॥

स्योत्पत्तौ अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतकवच्यते । तच्च कृतकत्वं न कूटस्थ-नित्यपक्षे नापि सन्निकषपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ॥ ६० ॥

कार्यहेतुमाह ॥ ६१ ॥

कारणहेतुमाह ॥ ६२ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथोत्तरचरः ॥ ६४ ॥

अत्रापि सुकृतान्तं प्रागिति सम्बन्धनीयम् । तत एव कृत्तिकोदयादेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सहचरलिङ्गमाह ॥ ६५ ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह ॥ ६६ ॥

प्रतिषेधे साध्ये प्रतिषेधेन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्तेप्राप्तुपलब्ध्य इत्यर्थः । तथेति षोडशेति भावः ॥ ६६ ॥

तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह ॥ ६७ ॥

श्रीतस्यश्रुतिषेधेन हि विरुद्धोऽग्निसाक्षाद्यमोक्षमिति विरुद्धकार्योपलब्धिमाह ॥ ६८ ॥

अत्रापि प्रतिषेधस्य साध्यस्य श्रीतस्य स्वर्गविरुद्धोऽग्निसौख्यं कार्यं धूम इति विरुद्ध-कारणोपलब्धिमाह ॥ ६९ ॥

सुखविरोधि दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्कमिति विरुद्धपूर्वचरमाह ॥

शकटोदयविरुद्धोऽग्निगुदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति विरुद्धोत्तरलिङ्गमाह ॥ ७१ ॥

भरव्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तनुत्तरचरः पुष्योदय इति विरुद्धसहचरमाह ॥ ७२ ॥

परभागभावाच्च विरुद्धस्तद्भावस्तसहचरोऽवगिभाव इति अविरुद्धानुपलब्धिमेद-माह ॥ ७३ ॥

स्वर्भावादिपदानीं हन्तः तेषामनुपलम्भ इति प्रकृतं घट्टीतल्लुपः समासः ॥ ७३ ॥

स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह ॥ ७४ ॥

अत्र पिशाचपरमाश्वादिभिर्व्यभिचारपरिहाराय उपलब्धिलिङ्गप्राप्तत्वे सतीति विशेषणमुद्देशम् ॥ ७४ ॥

व्यापकानुपलब्धिमाह ॥ ७५ ॥

शिशुपात्वं हि वृत्तत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्व्यतिरिक्तशेषायै शून्यभावः ॥ ७५ ॥

कार्यानुपलब्धिमाह ॥ ७६ ॥

अप्रतिबद्धसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपपन्नतत्त्विकत्वमुच्यते तदभावश्च कार्यानुप-
लब्धादिति ॥ ७६ ॥

कारणानुपलब्धिमाह ॥ ७७ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिमाह ॥ ७८ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिमाह ॥ ७९ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिव ॥ ८० ॥

सहचरानुपलब्धिः प्राप्तकालेत्याह ॥ ८० ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति प्राचक्षारणस्तद्भेदास्त्रय एवेति तानेव
प्रदर्शयितुमाह ॥ ८१ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह ॥ ८२ ॥

व्याधिविशेषश्च हि विरुद्धस्वभावस्तस्य कार्यं निरासयच्छेष्टा तस्यानुपलब्धिरिति
विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह ॥ ८३ ॥

दुःखविरोधि सुखं तस्य कारणमिष्टसंयोगः तदनुपलब्धिरिति विरुद्धस्वभावानुपलब्धि-
माह ॥ ८४ ॥

अनेकान्तात्मकविरोधी नित्याद्युक्तान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञान-
रूपतयोपलम्भसंभवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्त्यानुपलब्धिः ॥ ८४ ॥

ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परम्परया विरोधिकार्यादिलिङ्गानाञ्च बहुलमुप-
लम्भसंभवात्तान्यपि किमिति नाचार्यैर्देहादृतानि इत्याशङ्क्यामाह ॥ ८५ ॥

अनेवेतेषु कार्यादिभित्तिर्यः ॥ ८५ ॥

तस्यैव साधनस्योपलक्षणाद्यं उदाहरणद्वयं प्रदर्शयति ॥ ८६ ॥

एतच्च किञ्चित्किञ्च कान्तर्भवतीत्याशङ्क्यामाह ॥ ८७ ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

शिवकस्य हि कार्यं कृत्रकं तस्य कार्यं स्थितिः । इति दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयमुदा-
हरति ॥ ८८ ॥

शृङ्गाक्रीडनस्य हि कारणं शृङ्गास्तस्य विरोधी शृङ्गारिस्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति ।
इदं यथा विरुद्धकार्यानुपलब्ध्यावन्तर्भवति तथा प्रवृत्तमपीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं पञ्चवयवप्रयोगः इत्युक्तम् । व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति
शङ्कायामाह ॥ ८९ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्त्या तथा साध्यं सत्येव
उपपत्तिस्तथा अन्यथानुपपत्तेरिव वा अन्यथा साध्याभावे अनुपपत्तिस्तथा ॥ ८९ ॥

तामेवानुमानमुद्गाममुद्गमति ॥ ९० ॥

ननु तदेतैरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् व्युत्पन्नापेक्षया कथं तद-
प्रयोग इत्याह ॥ ९१ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद् यथा व्याप्तिप्रवृत्तं व्याप्तिप्रवृत्तानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो

विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नेस्तथोपपत्त्यान्यनुपपत्तयः तावदावर्त्यन्ते । दृष्टान्तादिक-
मन्तरेणैतदर्थः । यथा दृष्टान्तादिभिर्यत्प्रतिपत्तिं प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति
नेह पुनः प्रपञ्च्यते ॥ ९१ ॥

नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिद्धयर्थं फलवानित्याह ॥ ९२ ॥

चकार एवकारार्थः । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेण साध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह ॥ ९४ ॥

यतस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तत्र हेतुना पक्षसाधनाधार-
मूलत्वाय साध्यव्याप्तसाधनाधारसूचनाय उक्तः । ततो यदुक्तं परेण -

तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

व्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि शेषलः ॥

इति तन्निरूपणम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगाभावे साधनस्य
नियताधारतानवधारणात् ॥ ९५ ॥

अथानुमानस्वरूपं प्रतिपादयितुं क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ९६ ॥

यो यथावज्जकः स तत्रागमः । आगमस्य वचनमादिशब्देनाङ्गुल्यादिमुञ्चापरिग्रहः ।
आगमवचनम् आदिष्येति तत् तथोक्तम् । तन्निबन्धनं यस्मादर्थज्ञानस्येति । आगमशब्दोपादानात्
अपौरुषेयत्वव्यवहारेः । अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापोहज्ञानस्याभिप्रायसूचनस्य च निरासः ।

नन्दसम्भवीदं लक्षणम् । शब्दस्य नित्यत्वेन अपौरुषेयत्वादिप्रमाणैतत्साधयोगात् । तन्नि-
त्यत्वञ्च तदवयवानां वर्णानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र
प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि
तथैवावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य
संकेतान्यथानुपपत्तिरिति । तथाहि 'गृहीतसङ्केतस्य' शब्दस्य प्रध्वंसे सत्यगृहीतसङ्केतः
शब्द इदानीं अन्यत्र वीपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् । न चासौ न भवतीति
स एवायं शब्दः इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ।

न च वर्णानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वदा अवगमप्रसङ्गः । सर्वदा तदभिव्यक्तेर-
सम्भवात् । तदसम्भवाच्च अभिव्यक्तवायूनां प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वं प्रमाण-
प्रतिपन्नत्वात् । तथाहि वक्तृमुखनिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाद्यन्तेण व्यञ्जकवायवो
युज्यन्ते । दूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थितमूलचलनादनुमीयते । ओतुओतरेण शब्द-
अवगमन्यथानुपपत्तेरर्थापत्तापि निश्चीयन्ते ।

किञ्चित्प्रतिपत्तेर्जपि समानोऽयं दोषः । तथाहि वाध्वाकाशसंयोगादसमवायि-
कारणादाकाशाच्च समवायिकारणात् दिग्देशाद्यविभागेन उत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वैरनु-
भूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाभिव्यक्तसमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तिसाङ्ख्यं उभय-
त्रापि समानत्वादेव । तथाहि अन्यैस्तात्वादिसंयोगै र्थान्यो वर्णो न क्रियते तथा
ध्वन्यन्तरसारिभिस्तात्वादिभिरन्यो ध्वनिर्निरूप्यते इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तयोः समानत्वेनैकत्रैव
पर्यनुयोगावसर इति सर्वं सूच्यम् ।

माभूदर्थानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थ्यनित्यत्वं तथाप्यनन्दिपरिभ्रयातत्वेन
वेदस्य नित्यत्वात् प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्तीति युक्तं
वक्तुमधुना तत्कर्तुरनुपलम्भादतीतानागतयोरपि कालयोस्तदनुमापकस्य लिङ्गस्याभावात् ।

तदभावेऽपि सर्वदायतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियप्रवृत्त्यायोगात् । प्रत्यक्षप्रतिपक्षमेव हि लिङ्गमुमानं हि यद्वैतसम्बन्धस्यैकदेशसंदर्शनादसङ्गिच्छेत्तुं बुद्धिरित्यभिधानात् ।

नाप्यर्थापत्तिस्तत्त्वित्तिरन्यथाभूतस्यार्थस्याभावात् उपमानोपमेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च । नाप्युपमानं साधकं केवलसर्भावप्रमाणमेवाविश्रयते । तच्च तदभावसाधकमिति । न च पुरुषसङ्गाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात् संशयापत्तिः तदभावसाधकप्रमाणानां सुखभत्वात् । अमुना हि तदभावे प्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च

अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादितानौ नन्तकालवत् ॥

वेदसाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

‘वेदाध्ययनवाच्यात्वादमुनाध्ययनं यथा ॥

इति । तथाप्येवमेव वेदः अनवच्छिन्नसम्बन्धायत्वे सत्यस्यैवाग्रकर्तृकत्वात् आकाशवत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यापुंस्त्वानन्यथाभूतस्य दर्शनात् तदभावे निश्चीयते धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यावृत्तिभागदर्शिभिः कर्तुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शनस्याभावात् । प्रामाण्यमप्येवमेव कथ्यतेति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तान्ननुक्तं वर्णानां व्यापित्वे निष्पत्तिं च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति तद्वत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् । देशान्तरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्यापगो वर्तमानस्यैकस्मिन् प्रदेशे सामान्येन ग्रहणमुपपत्तिर्युक्तमव्यापकत्वप्रसङ्गात् । घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतः चतुर्गद्विभङ्गिधानादनेकत्र देशे प्रतीयते इति ।

ननु घटोत्पादकस्य सृष्टिपिच्छादेरनेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव तथा महदनुपरिमाणसम्भवाच्चेति । तच्च वर्णस्यपि समानं तत्रापि प्रतिनियततात्वादिकारणकलापस्य त्रीणादिधर्मभेदस्य च सम्भवाविरोधात् ।

अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वोत्पन्ना वृत्तिमत्त्वान्न दोषोऽयमिति चेन्न । तथा सति सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत् सर्वोत्पन्ना प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यते प्रमाणविरोधात् । तथाच प्रयोगः । प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपद्विज्ञेयतया तथैव सर्वोत्पन्नोपलम्भमानत्वात् घटादिवत् । न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृशपरिणामात्मिकस्यानेकत्वात् । नापि पूर्वताद्यनेकप्रदेशस्थतया युगपदनेकदेशस्थितपुरुषपरिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्यातिद्विषुतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्तिवशादनेकदेशस्थत्वेन प्रतीतेः । न चाभ्रान्तस्य भ्रान्तेन व्यभिचारकल्पना युक्तीति । नापि जलपात्रप्रतिविम्बेन तस्यापि चन्द्रार्कादिविभङ्गिधर्मपेक्षया तथा परिणममानस्यानेकत्वात् । तस्मादनेकप्रदेशे युगपत् सर्वोत्पन्नोपलम्भमानविषयस्यैकस्य सम्भावमानत्वात् तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणमिति स्थितम् ।

तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयतइति । नित्यत्वं हि एकस्यानेककालव्यापित्वम् । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्बेन न प्रक्यते निश्चितम् । न तु प्रत्यभिज्ञानबलेनेवान्तराले सत्तासम्भवस्यैकैकदृशादपि सम्भवाविरोधात् । न च घटादावप्येवं प्रसङ्गसत्त्वोत्पत्तावपरापरसृष्टिखान्तरलक्षणस्य कारणस्यासम्भावमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साधयितुं शक्यत्वात् । अत्र तुच्छकारणानामपूर्वार्थानां व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति ।

श्रुत्यानुपपत्तं सङ्केतानुपपत्तः शब्दस्य नित्यत्वमिति हृदयनात्मकभाषितमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि गुह्यतसङ्केतस्य दृष्टेः प्रपञ्चे सत्यगुह्यत-सङ्केत इदानीमन्यथ दृष्टः समुपलभ्यत इति दृश्यते न स्यात् । तथा धूमस्यापि गुह्यत-व्याप्तिकस्य नाथे अन्यधूमदर्शनाद्विद्विषयनाभावश्च । *

अथ सादृश्यात्तद्व्याप्यते न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषो येन नित्यत्वे दुरभिनवेशः प्राप्नोयते । तथा कल्पनायामन्तराले सत्त्वमप्यदृष्टं न कल्पितं स्यादिति । यच्चान्यदभिहितं यज्जुक्तानां प्रतिनियतत्वात् न युगपच्छ्रुतिरिति तदप्यश्रुतित-लक्षितम् । समानेन्द्रियग्राह्येषु समानधर्मेषु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि ओत्रं समानेन्द्रिय-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् चतुर्वत् । शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति । समानदेश-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नत्वे सति युगपदिन्द्रियसंबन्ध-त्वात् घटादिवत् । सत्यत्तिपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं सत्यत्वेऽपि पदद्वयान्तरा-कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषविद्वेरित्यलमतिर्जाह्नसेन ॥

यच्चान्यत् प्रवाहनिमित्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं शब्दशास्त्रस्यानादि-नित्यत्वमुत विशिष्टानामिति । आद्ये पक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वेदिका इत्यस्य-मिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयतेति ।

अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनादित्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानां अनव-गतार्थानां वा अनादिता स्यात् । यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदा ज्ञानलक्षणमप्रामाण्यमनुष्यते । अथाद्यः पक्ष आश्रीयते तद्वाख्यातारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा । प्रथमपक्षे दुरधि-गमसम्भन्धानामनवगाययस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । तत्तुक्तम् ।

अथमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न ।

कल्परोऽयमर्थः पुरुषेस्ते च सग्राहिविमुक्ताः ॥

किञ्च । किञ्चिज्ज्ञाव्याख्यातार्थविशेषादमुहोत्रं लुह्यात् स्वर्गकाम इत्यस्य खादे-ज्जुमांसमित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् । संशयलक्षणमप्रामाण्यं वा ।

अथ सर्वविद्भिदितार्थ एव वेदोऽनादिपरम्परायात इति चेत् हन्त धर्मो चोदनेव प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे च तद्वचन-स्यापि चोदनावदबोधकत्वेन प्रामाण्यादेदस्य पुरुषाभावविद्वेस्तत् प्रतिबन्धकं स्यात् ।

अथ तद्वाख्यातृणां किञ्चिज्ज्ञात्वेऽपि व्यर्थव्याख्यानपरम्परयानवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्यस्य एव वेदोऽवसीयत इति चेत् न । किञ्चिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्याना-योगादन्वेनाकृत्यमाणस्यान्वर्थानिष्ठदेशपरिहारेणाभिमतपथप्रापणानुपपत्तेः ।

किञ्चनादिवाख्यानपरम्परामतत्वेऽपि वेदार्थस्य गुह्यतविसृतसम्बन्धवचनाकौशल-दृष्टाभिप्रायतया व्याख्यानस्यानर्थेयं करणात् अविस्वादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते ह्यधुनातना अपि ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवचनोऽपि दुरभिसम्बन्धना व्याचक्षाणाः केचिज्ज्ञानान्तोऽपि वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तः केचिच्च विसृतसम्बन्धा-प्रायायातय्यमभिदधाना इति । कथमन्यथा भावनाविधिनियोगवाक्यैवप्रतिपत्तिर्वदे-स्यात् । अनुवाक्यवक्त्रादीनां श्रुत्यर्थानुसारिकृतैरनिरूपणार्था वा । तस्मादनादिप्रवाह-यतितत्वेऽपि वेदस्यापार्थक्यमेव स्यादिति स्थितम् ।

यथोक्तप्रतीतानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिष्ठं सत्तत्त्वत्वेन विपरीतसाधनात् तदाभासमेवेति । तथाहि

अतीतानागतो कालो वेदार्थज्ञविजितो ।

० कालशब्दाभिधेयत्वाद्दधुनातनकारयत् ॥ इति ॥

किञ्च कालशब्दाभिधेयत्वं अतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तद्-ग्रहणञ्च नाध्यस्तस्तयोरतीन्द्रियत्वाद्नुमानतस्तद्ग्रहणेऽपि न साध्येन सम्बन्धः तयोर्निश्चेतुं पार्यते । प्रत्यक्षगृहीतस्यैव सत्सम्बन्धप्रयुगमात् । न च कालाख्यं द्रव्यं सीमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न परं प्रति साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापक-भावाभावात् । इदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्यापृक्कादेः खोगतादिभिरभ्युपगमात् ।

यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम् ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति ॥ यच्चान्यदुक्तमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यसम्यग्माणकर्तृकत्वादिति । तत्र जीर्ण-कूपारमादिभिः व्यभिचरानिवृत्तार्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेषणोऽपि विशिष्यस्यासम्यग्-माणकर्तृकत्वस्य विचार्यमाणस्यायोग्यसाधनत्वम् । कर्तुरस्मरणं हि वादिनः प्रतिवादिनश्च सर्वस्य वा वादिनश्चेदभनूपलब्धेरभावाद्वा । अत्र पक्षे पितृकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेर-विशेषात् । तत्र परेः कर्तुरनङ्गीकरणाद्वोत्तेदत एवात्रापि न तदस्तु । अभावादिति चेदस्मा-त्तदभावसिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावे तन्निबन्धनं तदस्मरणं अस्माच्च तदभाव इति प्रामाख्यानापानुपपत्तेस्तदभावान्नितरेतराश्रयत्वं इति चेन्न । प्रामाख्यानाप्रामाख्यकारणस्यैव पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्यानिराकृतेः ।

अतीन्द्रियार्थदर्शिनो भावादीनस्य च प्रामाख्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वेषां पुरुषाभाव इति चेन्न । सर्वज्ञाभावो विभावितः । प्रामाख्यानपानुपपत्तेरिति चेदितरेतरा-श्रयत्वम् । कर्तुरस्मरणादिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभावप्रमाणादिति चेन्न तत्साधकस्यानुमानस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् अभावप्रमाणात्यन्तायोगात् । प्रमाणपञ्चकाभावे भावप्रमाणप्रवृत्तेः ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावंबोधार्थं तत्राभावप्रमाणाता ॥ ०

इति । परैरभिधानात् । ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणमुपपन्नं नापि प्रतिवादिनो-ऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादी स्मरतीत्येककर्तारमिति । नापि सर्वस्य वादिनो वेदे कर्तुर-स्मरणेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ।

ननु प्रतिवादिना वेदेऽपृक्कादयो बहवः कर्तारः सम्यन्ते अतस्तत् स्मरणस्य विवाद-विषयस्याप्रामाख्याद् भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरणमिति चेन्न । कर्तुर्विशेषविषय एवासौ विवादो न कर्तृसामान्ये । अतः सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वज्ञानज्ञानविज्ञान-रहितो वा कथं सर्वस्य कर्तुरस्मरणमेवेति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य जेदे व्यवस्थापयितु-मशक्यत्वान्न तत्पुरुषस्याप्यपकत्वमसम्भवि-त्वं वा सम्भवति । गौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणा-नि बहूनि सन्ति । सजन्ममरणार्थिगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंज्ञतिप्रतिनियमसंदर्शनात् कलार्थिपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तिहेत्वात्मनां श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकैव श्रुतिरिति वचनात् । अपौरुषेयत्वेऽपि वा न प्रामाख्यं वेदस्योपपद्यते तद्वैतानां गुणानामभावात् ।

ननु न गुणकृतमेव प्रामाण्यं, किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि । स च दोषाश्रयपुरुषा-
भावेऽपि निश्चीयते न गुणसङ्गाव एवेति । तथाचोक्तम् ।

शब्दं दोषोद्भवत्वावद् वक्तुं धीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्भूतकत्वतः ॥

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दं संक्रान्तप्रसम्भवात् ।

यद्वा वक्तुरभावेन न सुदर्शना निराश्रयाः ॥

इति । तदप्युक्तं पराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिरवक्तुरभावे वेदस्य प्रामाण्याभावः
समुद्भाव्यते किन्तु तद्व्याख्यातृणां अतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे ततो दोषाद्यामनर्पोह-
तत्वात् न प्रामाण्यनिश्चय इति । ततो पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगात् नानेन
लक्षणस्याव्यापित्वमसम्भित्वं वा । इत्यलमतिजस्थितेन ॥ ९४ ॥

ननु शब्दार्थयोः सर्वव्याभावादन्वाबोहमात्राभिधायित्वादामश्रुतीतार्थे शब्दात् कथं
वस्तुमूतार्थावगम इत्यत्राह ॥ ९५ ॥

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकशोक्तस्तस्यां सङ्केतस्तद्वात्
विस्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ ९५ ॥

उदाहरणमाह ॥ ९६ ॥

ननु यद्येव शब्दाः सन्तर्प्ये दृष्टान्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत् कथमर्थाभिधायकत्व-
मिति । तदप्युक्तमनर्थकेभ्यः शब्दं श्योऽर्प्यतामन्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽनास्थासो
युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पट्टताद-
धूमस्यापि सत्प्रसङ्गात् । यत्रतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्त्तते इत्यन्यत्रापि समानम् ।
सुपरीक्षितो हि शब्दोऽर्थे न व्यभिचरतीति । तथाचान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पनं प्रयासमात्र-
मेव । न चान्यापोहः शब्दार्थो व्यतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दप्रवणोद-
गवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः साक्षादिभ्यस्तत्पदार्थं प्रवृत्तिदर्शनादगवादिव्युद्भिन्नकं तत्र
शब्दान्तरं सुष्यम् ।

अथैकस्मादेव गोशब्दादर्थद्वयस्यापि, सम्माननाद्वार्थः शब्दान्तरेणेति चेद्देवमेकस्य
परस्परविरुद्धार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वे प्रथममगौरिति प्रतीयते । न चैवमतो
नान्यापोहः शब्दार्थः । किञ्चापोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं चर्युदाहरणं
प्रसङ्गरूपं वा । प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणोक्तं स्यादभावाभावस्य भावान्तरस्वभावेन
व्यवस्थितत्वात् ।

कश्चायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते न तावत् स्वरक्षणरूपस्तस्य सकल-
विकल्प-वाग्गोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि शाल्लेयादिव्यक्तिरूपः तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् सकलगोच्यव्यक्तिष्वनुवृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्तं वर्तमानं सामान्य-
मेव गोशब्दोच्यते । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्यते नार्थ इति । अतो नाद्यः
पक्षः श्रेयान् । नापि द्वितीये गोशब्दादेः क्वचिद्वाच्योऽर्थं प्रवृत्त्ययोगात् तुच्छाभावाभ्युपगमे
परमतप्रवेशानुसङ्गात् ।

किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शाल्लेयादयः तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता
स्यार्थभेदाभवाद्दृष्टपादपादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो युक्तो वस्तुन्येव

संश्रुत्वेकत्वनानात्वादिविकल्पानां प्रतीतेः । भेदे वा श्रद्धान्तर्यं वस्तुतापत्तिस्तद्व्यवस्था-
द्वस्तुत्वस्य । न चापोहलक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । व्यवच्छेद्यस्यातदुपेयापि अप्रमेयादिरूपत्वे ततो व्यवच्छेदयोगात् कथन्तत्र
सम्बन्धिभेदाद्भेदः ।

किञ्च श्रावलेयादिभेदोऽपोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतियुक्तिभिन्न एव स्यादथ श्राव-
लेयादयस्तन्न भिन्नन्ति तच्छाब्दादयोऽपि भेदका सा भूवन् यथान्तरङ्गाः, श्रावलेयादयो न भेद-
कास्तच्छाब्दादयो भेदका इत्यतिसाहचर्यम् । वस्तुनोऽपि सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते
किमुतावस्तुनि । तथाह्येकएव देवदत्तादिः कटककुण्डलोदिभिरभिसम्बध्यमानो, न
नानात्वमास्तिद्रव्यानः समुपलभ्यते इति ।

भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदः तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरणान्यापोहाश्रयः सम्बन्धी
भवतां भवितुमर्हति । तथाहि यदि श्रावलेयादिषु वस्तुभूतसारण्याभावोऽश्वादिपरिहारेण
तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययो कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामान्यं
वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति ।

किञ्चापोहशब्दार्थपक्षे सङ्केत एवानुपपन्नः तद्व्यवस्थोपायासम्भवात् न प्रत्यक्षं तद्व-
ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वादन्यापोहस्य चावस्तुत्वात् । अनुमानमपि न तत्सङ्भावमवबो-
धयति तस्य कार्यस्वभावलिङ्गसम्भवाद्यात्वात् । अपोहस्य निरुपाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन
च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोऽपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यात् अज्ञा-
तस्य विधिनिषेधयोरनधिकारात् । अगोनिवृत्तिरिति चेदितरेतराश्रयत्वम् अगोव्यवच्छेदो
हि अगोनिष्ये भवति । स चागो गौनिवृत्तमात्मा गोश्लागोव्यवच्छेदरूप इति । अगौरि-
त्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयेव दिशा चिन्तनीयः ।

नृत्वगौरित्यत्रान्य एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदापोहः शब्दार्थ इति विद्यतेत
तस्मादपोहस्योक्तयुक्त्या विचार्यमाणस्यायोगाद्गान्यापोहःशब्दार्थ इति स्थितं सहजजोग्यता-
वशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

स्मृतिरनुपहतेयं प्रत्यभिज्ञानवज्ज्ञा

प्रभित्तिनिरतचिन्ता लङ्घिकं सङ्कतार्थम् ।

प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा

रचितमुचितवाग्भिस्तस्यभेतेन गीतम् ॥ ९६ ॥

इति परौक्षामुखस्य लघुवृत्तो परोक्षप्रपञ्चः तृतीयः समुद्देशः ॥ ० ॥

अथ स्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थम् ॥ १ ॥

तस्य प्रमाणस्य आद्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते । सामान्यविशेषा-
त्मा । सामान्यविशेषो वस्त्यमाणलक्षणौ सावात्मानो यथेति द्विग्रहः । तदुभयग्रहणमात्म-
ग्रहणञ्च केवलं सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ।
तत्र सन्मात्रदेवस्य परमब्रह्मणो निरस्तत्वात् तदितरेद्विचार्यते । तत्र सांख्यैः प्रधानं
सामान्यमुक्तम् ।

त्रिगुणमविदुर्किञ्चिदपि : सामान्यमचेतनं प्रवचधर्मि ।

यत्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति वचनात् । तच्च केवलं प्रधानं महदादिकार्ये निष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्येष्य प्रवर्तते निरपेक्षं वा । प्रथमपक्षे तन्निमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्यं प्रवर्तते ।

ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च हेतुः । शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषात्परिवेकदर्शनञ्चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यं तथा प्रवर्तमानमपि बहुधानेकं पुरुषकृते कञ्चित्पकारं समासादयत् प्रवर्ततानासादयद्वा । प्रथमपक्षे च उपकार-स्तस्मान्निर्गोऽभिन्नो वा । यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावः सम्बन्धाभावात् तदभावश्च समवायादेरनव्युपगमात् । तादात्म्यश्च भेदविरोधीति ।

अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं स्यात् ।

अथोपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि युक्तात्मानं प्रत्यपि प्रवर्तताविशेषात् । एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोऽपि प्रत्युक्तः तत एव ।

किञ्च चिद्वै प्रधाने सर्वमेतदुपपन्नं स्यात् । न च तत्सिद्धिः कुतश्चिद्विधीयत इति ।

ननु कार्याणामेकान्वयदर्शनात् एककारणप्रभवत्वं भेदानां परिणामदर्शनाच्चेति तदयच्चारुचर्चितम् । सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्यथाभावादतस्तत्त्वस्यैव तथोपलम्भात् ।

अथान्तस्तत्त्वश्च न सुखादिपरिणामः किन्तु तथा परिणममानप्रधानसंख्येति आत्मनोऽपि तथाप्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभस्यमानस्यापि संसर्गकक्षणायां तत्त्वैयत्ताया निश्चेतुमशक्तेः । तदुक्तम् ।

संसर्गादविभागक्षेदयोगोलकावृत्तिवत् ।

भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ इति ।

यदपि परिमाणाख्यं साधनं तदप्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरावोदञ्जनादिषु कृनेकप्रकृ-
तिकेषु पटकुटुमुकुटशकटादिषु चोपलम्भात् कृनेकान्तिकमिति न ततः प्रकृतिसिद्धिः ।

तदेवं प्रधानग्रहणोपायावम्भवात् संभवे वा ततः कार्यादेयायोगाच्च यदुक्तं परेण ।

प्रकृतेर्महोक्तोऽहङ्कारः तस्मात् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥

इति चट्टिक्रमो - भूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

• षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति स्वरूपाख्यानश्च बन्धरासुतसौख्यवर्णनमिवावद्विषयत्वादुपेक्षामहति । अमूर्त-
स्वाकाशश्च प्रथिव्यापेक्षेकारणकत्वायोगाच्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाचेतन्य-
चिद्विज्ञातृकमतसिद्धिप्रसङ्गात् सांख्यग्रन्थ एव न स्यात् ।

सत्कार्यवादप्रतिषेधश्चान्यत्र विस्तरेणोक्त इति नेहोक्त्यते संक्षेपरूपत्वादस्येति । तथा
विशेषा एव तत्त्वं सेषामसमाज्ञैव विशेषेभ्योऽपेक्षात्मना विशेषात्मकत्वात् सामान्यलोक-
स्यानेकत्र व्यपग्रा प्रवर्तमानश्च सम्भवाभावाच्च । तस्यैकव्यक्तिनिष्ठश्च सामान्येनोपलब्धश्च तदैव
व्यक्तमन्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् उपलम्भे वा तन्नानात्वायतेर्गुणपञ्चदशतया सामान्येनोपलब्धः
तद्व्यक्तिवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना माप्नुवन्ति । ततो बृहदभेद एव सामान्यः । तदुक्तम् ।

एकत्र बृहो भावो हि क्वचिद्व्यपन्न दृश्यते ।

तस्मान्न भिन्नमस्तीत्यतः सामान्यं बृहदभेदतः ॥ इति ॥

ते च विशेषाः परस्परसम्बन्धा एव तत्सम्बन्धक विचार्यमाणकार्याणां गताः । एकदेशेन सम्बन्धे अल्पवृत्तेन युगपद्योगावयोः बहुवृत्तापत्तेः सर्वप्रमाणसिद्ध्यन्ते पिच्छकानुमान-
कत्वापत्तेः । अवयविनिर्देशाच्च सम्बन्धत्वमेवामुपपद्यतएव तद्विषयेषु "वृत्तिविकल्पादि-
बाधनात् । तथाहि अवयवा अवयविनि वर्तन्त इति नाभ्युपगतम् । अवयवौ चावयवेभु
वर्तमानः किमेकदेशेन वर्तन्ते सर्वप्रमाणे वा । एकदेशेन वृत्तावयवान्तरप्रसङ्गकनापि
एकदेशान्तरावयविनो वृत्तावनवस्था । सर्वप्रमाणे वर्तमानोऽपि प्रत्यययत्नं स्वभावमेवेन
वर्तताद्वैविध्यैक्येति । प्रथमपक्षे अवयुविबहुत्वमिति । द्वितीयपक्षे तु अवयवाना-
मेक्यत्वापत्तिरिति प्रत्येकं परिग्रहात् तत्तावयवविबहुत्वमिति । तथा यदुक्तं ब्रह्म-
पक्षे तद्वास्तव्यं यथा गगनेन्द्रीवरम् । नोपलभ्यते चावयवेभु अवयवौति । तथा यदुक्तं
यद्बहुवृत्तभावः तत्तर्ती नार्थात्तरं यथा वृक्षाग्रहे वनमिति । ततश्च निरंशा एवाभ्यो-
स्यार्थिनो वपादिपरमाद्यः । ते वैकल्याणस्याधिना न नित्याः विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षणात् ।
प्रयोगश्च यो यद्वाचं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियतो यथात्मना कारणसामग्री ।
स्वकार्यनाशोहि सुवृत्तगतिना क्रियमाद्यक्तो भिन्नो वा क्रियते । भिन्नश्च कारणं घटस्य
व्यतिरेक एव स्यात् ।

अथ विनाशसम्बन्धान्नम् इति, व्यपदेश इति चेत् भावाभावयोः कः सम्बन्धः ।
न तौ वृत्ताकाङ्क्षं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारत्वाघटनात् । अभिन्नश्च
कारणे घटादिरेव कृतः स्यात् । न प्रागेव भिन्नत्वाद्दुर्गं कारणमित्यन्यानपेक्षत्वं विदुमिति
विनाशस्वभावनियतत्वं साधयत्येव । विदुः चानित्यानां तत्स्वभावनियतत्वे तद्विरोधा-
भावादीनां विमल्यधिकरणभावापन्नानां स्वत्वादिना साधनेन तदुद्घातात् भवत्येव कश्च-
चित्स्वभावत्वम् । तथाहि यत् सत् तत् सर्वं एकत्वावस्थितस्वभावं यथा घटः ।
सन्तस्मादी भावा इति ।

अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणत्वेन वृद्धान्तनिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः सवि-
कल्पमुपपादयति । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया धीममर्थक्रिया च क्रमयोगपद्याभ्यां ते च
नित्याद्विवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामाकाय निवर्तन्ते सापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्य
क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति । नहि
नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यत्वेनेव स्वभावेन पूर्वपरकालभाविन्यर्थं
कुर्वन्तः कार्यभेदकत्वात् तस्यैकस्वभावत्वात् ।

तथापि कार्यनानात्वे अन्यत्र कार्यभेदस्य कारणभेदकत्वात् विफलैव स्यात् । तादृश-
भेदमेव किञ्चित् कारणं कस्यनोप येनेकस्वभावेन एकेनेव चराचरमुत्पद्यते इति ।

अथ स्वभावनानात्वमेव तस्य कार्यभेदादिष्यत इति चेत्तर्हि ते स्वभावास्तस्य सर्वदा
सम्बन्धिनः तदा कार्यसाधुर्गं नोवेत्तुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात्
तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात् चेव कार्यार्थानां युगपत्प्राप्तिः । सर्वकारिक्रमापेक्षया
तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । नित्यस्य सर्वस्य
परापेक्षयोगात् । तेऽसामर्थ्यकारणे नित्यताहानिः ।

तथाहि भिन्नमेव सामर्थ्यं तेर्विधीयत इति न नित्यताहानिरिति चेत्तर्हि नित्यस-
मिच्छित्करणमेव स्यात् । सर्वकारिक्रानितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात् तत्सम्बन्धात् तस्यापि

कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धकार्यत्वमेव त्वेव सामानानात्माभावात् कार्यमेव । अनेकत्वभावेऽसमवाये च कार्यवत् तथापि साधुत्वमिति सर्वसावर्तते इति चक्रकप्रसङ्गः ।

तस्मान्न क्रमेण कार्यकारित्वं नित्यम् । नापि युगपदशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ द्वितीयसत्त्वं कार्यकारणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति नित्यम् क्रमयोगपद्याभावः सिद्ध एवेति श्रौताः प्रतिपेदिरे । तेषां न युक्तवादिनः । सजातीयतरयावृत्तात्मनो विशेषाद्यामनंशानां प्राहकस्य प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षस्य स्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तु-प्राहकत्वेन निरवयवप्रवृत्त्यायोगात् । न हि परमाणवः परस्परसम्बन्धास्तुरादिबुद्धौ प्रतिभान्ति तथासत्यविवादैप्रसङ्गात् ।

अथानुभूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः सत्ताः पश्चात् विकल्पावसानावृत्तादान्तरादन्तराला-नुपलम्बलक्षणाद्वाद्याविद्यमानोऽपि स्थूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ चकार स च तदाकारे-वानुरूपमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपुरःसरत्वेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षायत इति । तदप्यतिशयविलसितम् । निर्विकल्पकबोधस्यानुपलक्षणात् । वृद्धौ हि निर्विकल्पके तयो-र्भेदे श्रमाकारानुरागस्यान्यत्रकल्पना युक्ता स्मटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति ।

एतेन तयोः युगपदुत्पत्तेर्लघुवृत्तेर्वा तदेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तम् । तस्यापि कोश-पानप्रत्येयत्वादिति । केन वा तयोरेकत्वाध्यवसायो न तावद्विकल्पेन तस्याविकल्पावृत्तौ-भिन्नत्वात् । नाप्यनुभवेन तस्य विकल्पोचरत्वात् । न च तदुभयाविषयं तदेकत्वाध्यव-साये समर्थमिति प्रसङ्गात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथाविधविशेषावकीचः । नाप्यनुमानबुद्धौ तदविनाशुतस्वभावकार्यलक्षणाभावादनुपलम्भोऽसिद्ध, एवानुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य चोप-लब्धेरुक्तत्वात् ।

यदपि परमाणूनामेकदेशेन सर्वज्ञात्मना वा सम्बन्धो नोपपद्यत इति तत्रानभ्युपगम एव परिहारः । शिरधरुक्षाणां सजातीयानाञ्च दूरधिकगुणानां कथञ्चित्कृत्वाकारपरि-ग्रामात्मकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यच्चावयविनिवृत्तिविकल्पादिबाधकमुक्तं तत्रावयविनो-द्वृत्तिरेव यदि नोपपद्यते तदा न वर्तत इत्यभिधातव्यम् । नैकदेशादिविकल्पस्य विशेषा-न्तरीयकत्वात् । तथाहि वैकदेशेन वर्तते नापि सर्वज्ञात्मनेत्युक्तं प्रकारान्तरेण वृत्तिरित्यभि-हितं स्यात् अन्यथा न वर्तत इत्येव वक्तव्यम् । इति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्युपगमरूप-त्वात् कथञ्चित् तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवधीयते । तत्र यथोक्तदोषाद्यामनवकाशात् । विरोधादिदोषस्यापि प्रतिषेधत्वात् इति नेह प्रतन्यते ।

यच्चैकक्षयस्यापित्वे साधनं “यो यद्भावं प्रति” इत्याद्युक्तं तदप्यसाधनम् । अवि-ष्ठादिदोषबुद्धत्वात् । तत्रान्यानपेक्षत्वं तावदासिद्धं घटाद्यभावस्य मुद्गरादिश्यापारान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वात् । तत्कारणत्वोपपत्तेः । कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटादे-रभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् ।

किञ्चाभावो यदि स्वतन्त्रो भवेत् तदान्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च श्रौतमते षोडश इति वैशुप्रयोगानवसार एवानेकान्तिकञ्चैवं शालिबीजस्य कोट्टवाकुरजननं प्रत्यन्या-नपेक्षत्वेऽपि तज्जननसंभावानियतत्वात् तत्सम्भवत्वे सति इति विशेषणान्न दोष इति चेन्न । सर्वथा पदार्थानां विनाशस्य भाव्यसिद्धेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानुत्पाद-विनाशावक्रीक्रियेते । न द्वय्यरूपेण बहुवेति द्विलयसृच्छति भावो नियमेन पर्यायेण यच्च नोवेति नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नित्यं इति वचनात् ।

न हि निरव्ययिनाथे पूर्ववत्तथा ततो, वृत्ताच्छिद्भिः प्रेरयितव्यं वस्तुतया च
व्यतिष्ठते द्रव्यरूपेण कथञ्चिदव्यक्त्यरूपस्यापि सम्भवात् । न 'वस्तु' भावानां विनाश-
स्वभावत्वं युक्तम् । न च द्रव्यरूपस्य प्रज्ञीतुमशक्यत्वादभावः तद्वैयर्थ्योपायस्य प्रत्यभिज्ञानस्य
बहुलमुपलभ्य तत्प्राप्तायाः हि प्राप्तेर्व्यक्तत्वात्, वृत्तरकार्योत्पत्त्यन्याधनुपपत्तेश्च विद्व-
त्त्वात् ।

यच्चान्यत् साधनं सत्त्वाख्यं तदपि विपक्षवत् सपक्षेऽपि समानत्वात् न साध्यविद्वि-
निवन्धनम् । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया, च क्रमयोगप्रत्याभ्यां ते च तत्त्विका-
द्विवर्तमाने स्वव्याप्यमर्थक्रियामादाय निवर्तते सा च निवर्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति
नित्यस्यैव तत्त्विकस्यापि खरविषाखवदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ।

न च तत्त्विकस्य वस्तुनः क्रमयोगपट्टाभ्याम् अर्थक्रियाविरोधोऽसिद्धस्तस्य देशकृतस्य
कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । अवस्थितस्यैकस्य हि नानादेशकर्मलक्षणव्यापित्वं देशक्रमः
कुलक्रमस्याभिधीयते । न च तत्त्विके सोऽस्ति ।

यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥

इति स्वयमभिधानात् ।

न च पूर्वोत्तरस्थानां 'एकसंस्तानापेक्षया' क्रमः सम्भवति । सन्तानस्य वास्तवत्वेन
तस्यापि तत्त्विकत्वेन क्रोपायोगात् । अस्त्यक्तत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वादिस्वाधनमने-
कान्तिकम् । अवास्तवत्वेन तदपेक्षः क्रमो युक्त इति । नापि योगपट्टेन तन्त्रार्थक्रिया सम्भवति
युगपदेकेन स्वभावेन नानाकार्यकारणे तत्कार्यैकत्वं व्याघ्नानास्वभावकत्वाभावात् ते स्वभावा-
स्तेन व्यापनीयास्तत्रैकेन स्वभावेन तद्व्याप्तिं तेषामेकस्वरूपता नानास्वभावेन वेदनवस्था ।

अथेकत्रैकलोपादानभाव एवाग्नय सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इत्यते । तर्हि
नित्यस्यैकैरूपस्यापि वस्तुनः क्रमेण नानाकार्यकारिणः 'स्वभावभेदः कार्यसाङ्ग्यं मायुक्तं'
अक्रमात् क्रमिण्यामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेत् एकानंशकारणा युगपदनेककारणसाध्यानेककार्य-
विरोधादक्रमिणोऽपि न तत्त्विकस्य कार्यकारित्वमिति ।

किञ्च भवत्यसौ सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् । सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकला-
व्यापित्तानामेककणवृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वम् असत्त्वा-
विशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारस्य । तस्मान्न विशेषकान्तपक्षः श्रेयान् । नापि सामान्यविशेषो
परस्परानपेक्षीविति योगमतमपि युक्तियुक्तमवभाति । तयोरन्योन्यभेदे ह्ययोरन्यतरस्यापि
व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मानः सामान्यन्तु परापरभेदाद्
द्विविधम् । तत्र परसामान्यात् सत्त्वलक्षणाद्विशेषाणां भेदेऽसत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः ।
द्रव्यगुणकर्माख्यसदूपाणि सत्त्वाव्यत्यन्तं भिन्नत्वात् प्रागभावादिविवृति न सामान्यविशेष-
समायेर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परैरभ्युपगमाद् ।

ननु द्रव्यादीनां प्रमाणीपपन्नत्वे धर्मिप्रादिकप्रमाणावधितो हेतुर्येन हि प्रमाणेन
द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्त्वत्वमपीति ।

अथ न प्रमाणप्रतिपन्नं द्रव्यादयः तर्हि हेतोराश्रयाविद्विरिति तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाध-
नात् प्रागभावादौ हि सत्त्वाद्भेदोऽवस्थेन व्याप्त उपलभ्यते । ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युप-
गमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अत्र दोषस्याभावात् । एतेन द्रव्यादीना-

मयद्रव्यादित्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे विनितं बोद्धव्यम् । कथं वा वृक्षां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपवद्व्या । द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्विधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्वाच्यं येन सह द्रव्यत्वाभिसम्बन्धः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेत् न तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धनिबन्धनतया स्वरूपत्वाधीनात् । सत्त्वं निजं रूपमिति चेत् न । तस्यापि सत्तासम्बन्धवदेव तद्व्यपदेशकरणात् । एवं गुणादिष्वपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषसमवायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथा व्यपदेशोपपत्तेः तत्त्रयव्यवस्थेव स्यात् ।

ननु जीवादिपदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं आह्लादिभिरभिधीयते । तयोश्च वस्तुनो भेदाभेदाविति । तौ च विरोधादिदोषोपनिपातात् नैकत्र सम्भविनाविति । तथा हि भेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरेकत्राभिन्ने वस्तुनासम्भवः श्रौतोषाख्यशंयोरिवेति । भेदस्यान्यदधिकरणमभेदस्यान्यदिति वैयधिकरण्यम् । यस्मात्मानं पुरोधाय भेदो यच्च समाश्रयाभेदः तावात्मानो भिन्नो चाभिन्नो च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था येन रूपेण भेदः तेन भेदस्याभेदश्चेति सङ्करः । येन भेदस्तीनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकारः । भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयस्तत्राप्रतिपत्तिः ततोऽभावः । इत्यनेकात्मकमपि न सौख्यमाभजतीति केचित् ।

तेऽपि न प्रतीतिरिति वाच्यम् । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवात् । अनुपलम्भसाधो हि विरोधस्तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः । यच्च श्रौतोषाख्यशंयोरिवेति दृष्टान्तस्थितौ तच्च धृपद्वयनाद्युक्तावयविनः श्रौतोषाख्यशंस्वभावस्योपलब्ध्ययुक्तमेव । एकस्य चलाचलरत्नकारकादुत्तानादुत्तादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्ध्युपपन्नतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयधिकरण्यमप्यप्राप्तम् । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिदर्शनाद्येव बोद्धव्यम् ।

यस्मान्नवस्थानं वृषणं तदग्नि आह्लादिमतानभिन्नेरेवापादितम् । तन्मतं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषादेव भेदः । भेदध्वनिना तयोरेवाभिधानात् द्रव्यरूपेणाभेद इति । द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद्वस्तुनः ।

यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्तराग्नानवस्था । तथाहि यत्सामान्यं यस्य विशेषः तयोरेव वस्तुव्यावृत्ताकारेण भेदस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । तद्वेदस्य शक्तिभेदात् सोऽपि सहकारिभेदादित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था । तथाचोक्तम् —

मूलतत्त्विकरीमाहुरनवस्थां हि वृषणम् । —

वरत्त्वान्तोऽप्यशक्तौ च नानवस्थापि वाच्यते ॥ इति ।

यो च सङ्करव्यतिकारो तावपि भेदकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतो ।

अथ तत्र तथाप्रतिभास्यं परस्यापि वस्तुनि तथैव प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावात् । निश्चीते संशयोऽपि न युक्तः । तस्य चलितप्रतिपत्तिरुपलब्धात् अचलितप्रतिभासे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुनाप्रतिपत्तिरित्युतिषाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः कर्म-तद्गुणोश्च कथञ्चिद्भेदेर्भेदं प्रतिपादितौ बोद्धव्यौ ।

अथ समवायवशाद्विज्ञेय्यपि अभेदप्रतीतिरनुपपन्नवस्तुत्वाख्यज्ञानस्येति चेन्न । तथापि ततो भिन्नस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि, समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिमतीत्यादवृत्तिमती वा । वृत्तिमत्त्वं स्वेनेव वृत्तान्तरेण वा । न तावदाद्यः पक्षः समवायान-

भ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्वमिति वचसात् । वृत्तान्तरकृत्तनायां तदपि स्वदम्बत्वमु
वर्तते न वेति कथनादीं वृत्तान्तरपरम्परामाप्तिरेववस्था । वृत्तान्तरस्य स्वदम्बत्वमु
वृत्तान्तरानभ्युपगमात् नानवस्थेति चेत् तर्हि समवायेऽपि वृत्तान्तरं भाव्यम् ।

अथ समवायो न स्वदम्बत्वनिर्णयक्रियते । तर्हि प्रत्याभासितत्वमिति ग्रन्थो
विरुध्यते ।

अथ समवायिषु सत्त्वेव समवायप्रतीतेस्तस्याश्रितत्वमुपकथ्यते । तर्हि वृत्तद्वयेषु
सत्त्वेव दिग्लिङ्गस्यैवमतः पूर्वेण इत्यादिज्ञानस्य काललिङ्गस्य च परापरविप्रत्ययस्य
सद्भावात् तयोरेपि तदाश्रितत्वं स्यात् । तथाचायुक्तमेतत् अन्यत्र नित्यद्वयस्य इति ।

किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे सम्बन्धरूपतेव न घटते । तथा च प्रयोगः समवायो
न सम्बन्धः श्रानाश्रितत्वात् दिगादिवदिति ।

अथ समवायस्य धर्मिणः कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य च परेः प्रतिपन्नत्वात् धर्मि-
प्रत्यक्षप्रमाणवाधा आश्रयाविद्विष न वार्येति । तस्याश्रितत्वेऽप्येतदभिधीयते । न
समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वे स्यादश्रितत्वात् संयोगवत् । सत्तायेकान्त इति सम्बन्ध-
विशेषणम् ।

अथ संयोगे निविद्धश्रितिलादिप्रत्ययनानात्वात् नानात्वं नानात्र विपर्ययादिति
चेत् न । समवायेऽप्युत्पत्तिरत्वेन सत्त्वं प्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् । सम्बन्धमेवाङ्गोऽन्य-
त्रापि समान इति भेकत्रेव, एवमुद्योगो युक्तः । तस्मात् समवायस्य परपरिकाशितस्य
विचारासहत्वात् न तदुद्भात् गुणगुण्यादिव्यभिचयप्रतीतिः ।

अथ भिन्नप्रतिभासादवयवव्याप्यत्वादीनां भेद एवेति चेन्न । भेदप्रतीतिभासस्याभेदा-
विरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः सर्वेषां प्रतिभासभेदस्याविद्विष । इद-
मित्याद्यभेदप्रतिभासापि भावात् । ततः कथञ्चित् भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं
सामान्यविशेषात्मकञ्च तत्त्वं तौरादग्निशकुनिन्यायादायातम् । इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १ ॥

इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्थनार्थमेव हेतुद्वयमाह ॥ २ ॥

अनुवृत्ताकारो हि गौर्गौरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः श्वस्य इत्यादि
प्रत्ययः । तयोर्गौरस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पूर्वोत्तराकारयो
र्यथासंख्येन परिहरावाही-ताभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चासौ परिणामश्च । तेनार्थ-
क्रियोपपत्तेरर्थमेव तूद्धर्त्तासामान्यपर्यायाख्याविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्थितं भवति ॥ ३ ॥

अथ प्रथमोद्धृष्टसामान्यभेदं दर्शयन्माह ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं बोधाहरणमाह ॥ ४ ॥

निर्येकरूपस्य गोत्वोदयेः क्रमयोगपण्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिणामादा
व्यक्तिषु वृत्तप्रयोगाच्चापेकसदृशपरिणामात्मकमेवेति तिर्यक्सामान्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

द्वितीयभेदमपि सदृष्टान्तमुपदर्शयति ॥ ५ ॥

सामान्यमिति वर्तते । तेनाहमर्थः । ऊद्धर्त्तासामान्यं भवति । किन्तुद्वयं तदेव
विश्रित्यते । परापरवत्त्वव्यापीति । पूर्वोपरकालवृत्तिं त्रिकालानुयायीत्यर्थः । चित्र-
रूपस्यैकस्य युगपद्वर्त्तमानेकस्य भावनीलाकाकारव्याप्तवैकस्य क्रममाविपरिणामव्यापित्व-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषज्ञापि द्वैविध्यमुपैवञ्चयति ॥ ६ ॥

द्वैविध्यमिदं यथासाधनं भिन्नमिव ॥ ६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषनेदमाह ॥ ८ ॥

अत्रात्मद्रव्यं चावेष्टमिति भावमेव । न व्यापकं नापि वटकशिकामात्रम् । न च कायाकारपरिणतसूक्ष्मैकमिव कस्यचित् । तत्र व्यापकत्वे परेष्टमनुमानम् । आत्मा व्यापकः द्रव्यत्वे सत्यमुक्तत्वात् । आकाशवदिति । तत्र यदि रूपादिसत्त्वं सूक्ष्मत्वं तत्प्रतिषेधो मुक्तत्वं तदा मनसानेकान्तः ।

अथासद्वृत्ततद्रव्यपरिमाणं सूक्ष्मत्वं तद्विशेषस्तथा चेत् परं प्रति साध्यसमो हेतुः ।

यथापरमनुमानं आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति । तदपि नै साधु साधनम् । अणुपरिमाणाधिकरणत्वमित्यत्र किमर्थं नञर्थः पर्यवस्यः प्रषण्यो वा भवेत् । तत्राद्यपक्षेऽणुपरिमाणप्रतिषेधेन महापरिमाणमवान्तर-परिमाणं परिमाणमात्रं वा । महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणञ्चेत् विशुद्धो हेतुः । अवान्तरपरिमाणाधिकरणत्वं ह्यव्यापकत्वमेव साधयतीति परिमाणमात्रं चेत् तत्परिमाणसामान्यसङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधिकरणत्वमात्मन इत्युक्तम् । तच्चानुपपन्नम् अधिकरणादिद्विप्रवृत्त्यात् । न हि परिमाण-सामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिष्वेवेति । न चावान्तरमहापरिमाणाधार-तयात्मन्यप्रतिपक्षे परिमाणमात्राधिकरणता तत्र निश्चितुं शक्या । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । आकाशश्च महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणमात्राधिकरणत्वायोगात् ।

नित्यद्रव्यत्वञ्च सर्वथा सिद्धम् । नित्यस्य क्रमाक्रममाभ्यासर्षेक्रियाविरोधादिति । प्रषण्यपक्षेऽपि तुच्छाभावस्य ग्रहणीपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चासुहीतविशेषणं नाम नासुहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति वचनात् । न च प्रत्यक्षं तद्वृत्तपक्षेऽपि सत्यत्वाभावात् । इन्द्रियार्थसङ्गिकर्षणं हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्य-भावकस्य नायाम् अभावस्य नासुहीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् ।

तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि वटकशिकामात्रम् । कमनीयकान्ताकुचजन-संस्पर्शकाले प्रतिबोमकूपमाह्लादमाकारस्य सुखकानुभवात् । अन्यथा सर्वज्ञाविरोधाज्जादि-कार्यादयायोगादाहुतस्तगालातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ।

परम्परातः कारणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अन्यथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति ।

नापि पृथिव्यादिवतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यः चेतन्यस्य-योगात् । धारणे द्रव्योद्यतासङ्गान्त्वयामावाह । तद्वृत्ततासलकस्य सनादावभिलाषा-भावप्रसङ्गाच्च ।

अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति । तच्च करणे करणञ्चानुभवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । मय्येष्टायां तथैव यासिः सुतानां रतोयत्तादिभिरुपेक्ष्यपुत्रपुत्रत्वेन कथयतां वञ्चयताम् ।

कोषाज्जिह्व भवत्प्रेषणसम्भावनादिचेतनैः सिद्ध एव । तथाचोक्तम् ।

तदहर्जकनेहातो रक्तोदृष्टं भ्रंशस्तुतेः ।

भूतानन्वयनात् सिद्धः प्रकृतिज्ञः सनातनः ॥ इति ।

न च स्वदेहप्रतिरिक्तास्तेष्वपि प्रमाणाभावात् सर्वत्र संशयः इति वक्तव्यम् । तत्रानुमानस्य चङ्गावात् । तथाहि । देवदत्तात्मा हृद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते स तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते । यथा देवदत्तमुद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च उपलभ्यमानः स्वासाधारणभास्वरत्वाद्विगुणः प्रदीपः । तथाकायं व्यास-
येति । तदसाधारणगुणज्ञानदर्शनसुखदीर्घलक्षणास्ते च सर्वत्रैवैवास्ते चोपलभ्यन्ते ।

सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया आत्मा गूढः कान्तासमागमः ॥

इति वचनात् ।

तस्मादात्मा स्वदेहप्रमितिरेव स्थितः ॥ ८ ॥

द्वितीयं विशेषभेदमाह ॥ ९ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतियोगिग्रहणे सत्येव भवति । न चापेक्षिकत्वादव्यावस्तुत्वम्
अवस्तुन्यापेक्षिकत्वायोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥ ९ ॥

आत्कारलाङ्घितमर्वाध्यमनन्तधर्म-

सन्तोद्धर्धर्मितपशेषमपि प्रमेयम् ।

देवेः प्रमाणबलतो निरुच्यते तच्च

संज्ञितमेव मुनिभिर्विदितं, मयेतत् ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तो विषयसमुद्देशस्तुर्थः ॥ १० ॥

अपेक्षानो फलविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं ज्ञात्वात् पारम्पर्येणेति । ज्ञात्वादनाननिवृत्तिः पारम्पर्येण ज्ञाना-
दिकमिति । प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्वात्त्येति ॥ १ ॥

तद्विद्विधमपि फलं प्रमाणाभिन्नमेवेति योगाः । अभिन्नमेवेति योगताः । तन्मतस्य-
निरासेन स्वमते व्यवस्थापयितुमाह ॥ २ ॥

कथञ्चिदभेदसमर्थनार्थं हेतुमाह ॥ ३ ॥

प्रथमार्थो यथैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतित्वेव फलरूपतया परिणामः ।
इत्येकप्रमाणपक्षतया प्रमाणाफलयोरभेदः । कारणक्रियापरिणामभेदाद्भेदः । इत्यस्य सामर्थ्य-
विशुद्धत्वाद्भोक्तम् ।

पारम्पर्येण ज्ञात्वाच्च फलं द्वेधाभिधायि यत् ।

देवैर्भिन्नमभिन्नञ्च प्रमाणास्तद्विद्वदितम् ॥ ३ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तो फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ १० ॥

श्रुयेदानीमुक्तप्रमाणस्वस्वविदितुष्टयाभूषमाह ॥ १ ॥

ततः उक्तात् प्रमाणास्वस्वविषयफलभेदादन्यत् विपरीतं तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत्र क्रमप्रसंगं स्वस्वप्राप्तं दर्शयति ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च गृहीतार्थं च दर्शनञ्च संशयः अत्रिदं येषां ते संशयादयस्ते सर्वेषां
दृग्दृष्टः । आदिशब्देन विपर्ययानव्यवसाययोरपि भवत्यर्थः । तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञाना-
न्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वयत्तिरिक्तवेदनवेद्यं वेद्यत्वात् घटवत्
इति । तदवच्छिन्नम् । धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मिह्यायोगात् ।
स्वसंविदितत्वे तेनेव हेतोरनैकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्यभिचाराद्व्याप्तिज्ञानेनाप्य-
नैकान्तादर्शप्रतिपत्तयोगाच्च ।

न हि ज्ञापकप्रत्यक्तं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव समकत्वप्रसङ्गात् ।
अनन्तरभाविज्ञानप्राप्तत्वे तस्याप्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात् तदन्तरं कल्पनीयम् । तत्रापि
तदन्तरमित्यनवस्था । तस्मान्नार्थं पक्षः श्रेयान् ।

एतेन कारणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुवन्नि प्रमाणासकः प्रत्युक्तः ।
तस्यापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्शकर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अप्रत्यक्षं तर्हि फलज्ञानस्या-
प्रत्यक्षता तत एव स्यात् ।

अथ फलत्वेन प्रतिभासनाद्भवेत् करणज्ञानस्यापि कारणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वदस्तु ।
तस्मादर्शप्रतिपत्तयन्यानुपपत्तेः कारणज्ञानकल्पनावश्यकत्वनत्यानयानुपपत्ते ज्ञानस्यापि
प्रत्यक्षत्वमस्तु ।

अथ कारणस्य चक्षुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकट्यादृग्भविचार इति चेन्न । भिन्नकर्तृ-
करणस्यैव तदृग्भविचारादभिन्नकर्तृको करणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कारणस्य
कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतेकालविरोधात् । अस्मत्प्रत्यक्षत्वोऽप्रत्यक्षत्वे प्रदीपप्रत्यक्षत्व-
विरोधवदिति ।

गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानं गृहीतार्थं दर्शनं सौगताभिमतम् । निर्विकल्पकं तच्च
स्वविधानुपदर्शकत्वात् अप्रमाणात् । व्यवसायस्यैव तज्जनितस्य तदुपदर्शकत्वादर्थव्यव-
सायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात् । ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यम् । व्यवसायस्तु गृहीत-
ग्राहित्वात् अप्रमाणाविति । तन्न मुभासितम् । दर्शनस्याविकल्पकस्यानुपलक्षणात् । तत्सङ्गादा-
योगात् सङ्गावे वा नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसङ्गात् । नूनं विपरीत-
समारोपान्निति चेत् तर्हि सिद्धं नीलादौ समारोपविरोधिग्रहणलक्षणो निश्चय इति ।
तदात्मकमेव प्रमाणं तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशयः उभय-
कोटिसंस्पर्शी व्यापुर्वा पुनर्धीवेति परामर्शः । विपर्ययः पुनरतस्मिन्सदिति विकल्पः ।
विशेषज्ञानवधारणमनव्यवसायः ॥ २ ॥

अथभेदात्मस्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह ॥ ४ ॥

पुष्पान्तरञ्च पूर्वार्थस्य गच्छत्तत्त्वस्यश्च व्यापुर्वादादिश्च तेषां ज्ञानं तदिव
तद्वत् ॥ ४ ॥

अपञ्चं सन्निका वादिनं प्रति दृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥

अयमर्थः । यथा चत्वारस्योः संयुक्तसङ्ख्यायः सन्नुचि न प्रमाणं तथा चत्वरूपयो रपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् । अतिव्याप्तिकथनमयमिति । सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चत्तुषि सन्निकर्षस्यासंभवात् ।

अथ ह्युक्तुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहितार्थप्राप्तिशकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धि रिति मतम् । तदपि न साधीयः । कौशाक्षपटलादिव्यवहितार्थानामपि चत्तुषां प्रति भासनात् हेतोरसिद्धेः । आखाचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तेश्च । न च तत्र क्रमेऽपि योगपद्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ।

किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणान्तरमस्ति । तेजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः ।

अथ चत्तुर्लक्षं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदपि अपर्यालोचितमिधानम् । मध्यज्ञानादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् । पृथिव्या-दिरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्व्याप्यत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् सन्निकर्षस्याप्यपकत्वान्न प्रमाणत्वम् । करणज्ञानेनाव्यवधानोच्चेति ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षाभासमाह ॥ ६ ॥

परोक्षाभासमाह ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् ॥ ७ ॥

परोक्षभेदाभासमुपेक्ष्यन् इयमं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितम् । एकत्वनिबन्धनं सादृश्यनिबन्धनञ्चेति । तत्रैकत्वे सादृश्यावभासः सादृश्ये चैकत्वावभासः तदाभासमिति ॥ ९ ॥

तर्काभासमाह ॥ १० ॥

तद्विज्ञानमिति व्याप्तिलक्षणसम्बन्धज्ञानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीमनुमानाभासमाह ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र तदवयवाभासोपेक्षणेन समुदायव्यापानुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवा-भासमाह ॥ १२ ॥

इष्टमवाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तं इदानीं तद्विपरीतं तदाभासमिति कथयति ॥ १३ ॥

अविज्ञाद्विपरीतं तदाभासमाह ॥ १४ ॥

अवाधितविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिवाधित एवेति निदर्शयन्नाह ॥ १५ ॥

एतेषां कनेषोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

स्पर्शनप्रत्यक्षेण दृष्ट्याश्च स्पर्शात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ १६ ॥

अनुमानावाधितमाह ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोपरिगणनी शब्दः कुतस्तत्वादित्यनेन व्याख्याते ॥ १७ ॥

आगमवाधितमाह ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषोऽश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

लोकवाधितमाह ॥ १९ ॥

लोको हि प्राप्यैतदपि कस्यचित्कुचित्वमशुचित्वञ्च । तत्र नरकपालस्याशुचित्व-
भवेति लोकशोधितत्वम् ॥ १९ ॥

स्ववचनबोधितमाह ॥ २० ॥

इदानीं चेत्वाभासान् क्रमप्राप्तमाह ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमेण लक्षणं सोदाहरणमाह ॥ २२ ॥

सत्ता च विश्वयश्च सत्तानिश्चयो अशन्तो सत्तानिश्चयो यस्य स भवत्यसत्सत्ता-
निश्चयः ॥ २३ ॥

• तत्र प्रथमभेदमाह ॥ २३ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धतां कथमित्याशङ्क्यामाह ॥ २६ ॥

तस्येति सुरुधबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ •

अपरमसिद्धभेदमाह ॥ २७ ॥ •

अस्यासिद्धतायां कारणमाह ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात् । तन्मते • ह्याविर्भावसिरोभावमेव प्रसिद्धौ नोत्पत्तयदि-
रिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विरुद्धं चेत्वाभासमुपदर्शयन्नाह ॥ २९ ॥ •

वृत्तकत्वं अपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्नोमिति ॥ २९ ॥

अनेकान्तिकं चेत्वाभासमाह ॥ ३० ॥

अपिशब्दान्न केवलं पक्षपक्षयोरिति द्रष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चित-
• वृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ ३० ॥

तत्राद्यं दर्शयन्नाह ॥ ३१ ॥

• कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिसुदाहरति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्कते इत्यत्राह ॥ ३४ ॥ •

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षं वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रायम् ॥ ३४ ॥

अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साधे हेतुरकिञ्चित्कर इति उदाहरति ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह ॥ ३७ ॥

अपरञ्च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ ३८ ॥

अपञ्च दोषे हेतुलक्षणविचारद्वयस्य एव न वादकालं इति व्यक्तीकुर्वन्नाह ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद् द्विविधः कृत्यस्तम् । तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह ॥ ४० ॥

साध्यञ्च साधनञ्च उभयञ्च साध्यसाधनोभयानि । असिद्धानि तानि येच्छति

विग्रहः ॥ ४० ॥

एतन्नेकत्रैवानुमाने दर्शयति ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यम् । तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाणुविद्वसाधनं तस्य भूर्त्तत्वात् ।
घटस्यासिद्धोभयः पौरुषेयत्वान्भूर्त्तत्वाच्च ॥ ४१ ॥

साध्यव्याप्तं साधनं दर्शनैवमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितम् । तद्विपरीतदर्शनमपि
तदाभासमित्याह ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह ॥ ४३ ॥

तस्याप्यभूर्त्तताप्राप्ते रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह ॥ ४४ ॥

अपौरुषेयः शब्दो भूर्त्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति विग्रहः ।
तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुसंख्यापौरुषेयत्वात् । इन्द्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकम्
आकाशत्वसिद्धोभयव्यतिरेकमिति ॥ ४४ ॥

साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रघट्टके व्यापितम् । तत्र तद्विप-
रीतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्तार्थं तत्प्रयोगम इत्युक्तम् । इदानीं तान् प्रत्येव कियद्वैनतायां
प्रयोगाभासमाह ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति ॥ ४७ ॥

अवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुरवयवप्रयोगे तदाभासमाह ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्ययेऽपि प्रयोगाभास इत्याशङ्क्यामाह ॥ ५० ॥

इदानीमागमाभासमाह ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह ॥ ५२ ॥

कश्चिन्माखवकैः कुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणवाक्येन नद्या देशं
तान् प्रस्थापयतीत्यामोक्तेरन्यत्वादागमाभासत्वम् ॥ ५२ ॥

प्रथमादाहरणमात्रेणानुवृत्त्यादाहरणान्तरमाह ॥ ५३ ॥

अत्रापि साध्यपशुः अदुरागमज्जितवासनाहितचेता दृष्टेष्टविबुद्धं सर्वं सर्वत्र
विद्यत इति प्रत्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाम्यचनत्वादिसमि तथेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमनन्तरयोर्वाक्योक्तदाभासत्वमित्याशङ्क्यामाह ॥ ५४ ॥

अविश्वंवादादरूपप्रमाणलक्षणाभावाच्च तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं संख्याभासमाह ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्वैविध्यमुक्तम् । तद्विपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमाने स्वेत्याद्यव-
धारणं संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अत्रप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । येषं भुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेव यतत्
संख्याले प्रतिपत्तिजिराकारणे इति नेह पुनरुक्तमेव ॥ ५६ ॥

इतरवादिप्रमाणैर्यत्तावधारणमपि विघटत इति लोकायतिकदृष्टान्तद्वारेण
भ्रून्मतेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरेकेकाधिकैः व्याप्तिं प्रतिपत्तुं न शक्यते सौगतादिभिः तथा ।
प्रत्यक्षेण लोकायतिकैः परबुद्ध्यादिरपीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ परबुद्ध्यादिप्रतिप्रतिः प्रत्यक्षेण सामुत्तं अनाक्षाद् भविष्यति इत्याशङ्काह ॥ ५८ ॥
तच्छब्देन परबुद्ध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षेण-
प्रमाणवादी हीयते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ५९ ॥

सौगतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षेण प्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्येकाधिकप्रमाण-
वादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तरा-
भावात् । स च तद्भेदो लोकायतिकं प्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादि-
प्रमाणेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या विघटते ॥ ५९ ॥

यतदेव दर्शयति ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्युह ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थं असमर्थं वा कार्यकारि छात् । प्रथमपक्षे
दूषणमाह ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात्तत्कारणान्नेति चेदत्राह ॥ ६४ ॥

वियुक्तावस्थायामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकार-
परिहारावस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकरणाभावात् । प्राग-
भावावस्थायामिवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्कायाभावाद्यपक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदिति भावः ॥ ६७ ॥

व्यावृत्तग्रा संवृत्तपरमभिधेयया तत्कल्पनास्त्वित्याह ॥ ६८ ॥

अथमर्थो यथा फलाद्विजातीयत्वात् फलस्य व्यावृत्तग्रा फलव्यवहारः तथा फलान्तरादपि
सजातीयाद्ग्रावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ॥ ६८ ॥

अत्रैवाभेदपक्षे दूष्टान्तमाह ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ ६९ ॥

• अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं सूषयन्नाह ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतम् इति सप्रवायः
लक्षणप्रकाशसत्तग्रा प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न
सूक्तमित्याह ॥ ७१ ॥

• सप्रवायस्य नित्यत्वाद्ग्रापकत्वाच्च सर्वान्तरात्मनापि समवायसमानधर्मकत्वाद्ग्रा ततः
प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इदानीं स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यङ्गस्यामुपदर्शयति ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणमुपन्यस्तम् । तच्च प्रतिवादिना दुष्टतयोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतम् ।

तदेव तस्य साधनं भवति प्रतिवादिनश्च कूषणमिति । 'यदा/सु वादिना प्रमाणाभासमुक्तं प्रतिवादिना तथेवोद्गाहितं वादिना सापरिहृतं तदा तद्वादिनः साधनाभासो भवति प्रतिवादिनश्च कूषणमिति ॥' ७३ ॥

• अन्तेक्तप्रकारेणाशेषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणातत्त्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य नयादितस्त्वमन्यत्रोक्तमिति दर्शयन्नाह ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानम् । अन्यत् प्रमाणातत्त्वात् नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । विचारणीयमिह युक्तम् प्रतिपत्तयम् । तत्र मूलनयो द्वौ द्रव्यार्थिकपर्थार्थिकभेदात् । तत्र द्रव्यार्थिकस्वेधानेगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्थार्थिकसमुद्भौ श्रुतसूत्रशब्दसमभिरुद्धे-
वम्भूतभेदात् । अन्योन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्ररूपणो नेगमकः । नेगमगो नेगम इति निरुक्तेः सर्वथाभेदवाकः तदाभासः । प्रसिपत्तयपेक्षः सन्मानग्रही संग्रहः । ब्रह्मवादस्तदा-
भासः । संग्रहपृष्टोतभेदको व्यवहारः । काव्यनिको भेदस्तदाभासः । शुद्धपर्थार्थग्रहा-
प्रतिपत्तसापेक्षः श्रुतसूत्रः । तथिकैकान्तनयः तदाभासः । कालकारकलिङ्गानां भेदात् शब्दस्य
कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । 'अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः ।
पर्थार्थभेदात् पदार्थनानाग्निरूपकः समभिरुद्धः । पर्थार्थनानात्वमन्तरेणापीन्द्रादिभेदकथनं
तदाभासः । क्रियाग्रयेण भेदप्ररूपणमित्यभ्यासः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु
काव्यनिको व्यवहारस्तदाभास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तम् । विस्तरेण
नयचक्रात् प्रतिपत्तयम् ॥

अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वदलक्षणं पत्रलक्षणं वान्यत्रोक्तमिह द्रष्टव्यम् । तथाचाह ।
समर्थवचनं वाद इति ।

प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्नेष्टव्यार्थस्य साधकम् ।

साधुगूढपदप्रार्थ 'अत्रमाहुरनाकुलम् ॥' इति ॥ ७४ ॥

इहानीमात्मनः प्रारब्धनिर्बुद्ध्यामोदित्यर्परहारञ्च दर्शयन्नाह ॥

यथां कृतवानसि । किमर्थं संविदे ? कस्य सादृशः । अहञ्च कथम्भतः इत्याह
बालो मत्तमतिः । अनौदित्यसूचकं वक्षतमेतत् । तत्त्वज्ञत्वञ्च प्रारब्धनिर्बुद्ध्यादेवावधीयते ।
किन्तत् परीक्षासुखम् । तदेव निरूपयति । आदर्शमिति । कयोः ? श्रियोपादेयतत्त्वयोः ।
यथेवादर्शः आत्मनोऽलङ्कारक्षिप्तस्य सौरूप्यं वैरूप्यं वा । प्रतिविम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति
तथेदमपि श्रियोपादेयतत्त्वं साधनदूषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूपयते ।
क इव परीक्षादत्तवत् । परीक्षादत्त इव । यथा परीक्षादत्तः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरुद्ध-
स्तथाहमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकलङ्कशशाङ्क्यत् प्रकटीकृतमखिलमार्गनिर्भनिकारम् ।

तत् संक्षिप्तं सूरिभिरुक्तमतिभिर्व्यक्तमेतेन ॥

इति परीक्षासुखलघुवृत्तो प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः परिच्छेदः ॥

श्रीमान् वेजेयन्माभूदग्रणी गुणशालिनाम् ।

वदरीपालवंशालियोमद्युमणिर्जितः ॥ १ ॥

तैदीयपत्नी युवि विश्रुतासीत् नाणाभ्यनामा गुणशालधीमा ।

यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवदन्ति सन्तः ॥ २ ॥

तस्यामसूद्विषजनीनवृद्धिर्दानाम्बुवाहो सुविहीरपाश्याः ।
 अगोत्रविवस्तरनेभोगुमालो सम्यक्करत्नाभरणाचिंताङ्गः ॥ ३ ॥

• तस्योपरोधवशतो विग्रहोरुकीर्तः
 नागिकवनन्तिकृतप्रसङ्गमगाधबोधम् ।
 स्पष्टीकृतं कतिपयेन चनेरुदारैः
 कृत्स्नप्रबोधकरमेतदनन्तवीर्यैः ॥ ४ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षासुखवृत्तिः समाप्ता ॥

INDEX.

परीक्षाभुखसूच-लघुवृत्तिः ।

अ

अंश	...	...	१९, ४२	अग्नि	२, ४, ५, ६, १९, २४, २५, ४०		
अंशु	...	...	२४	अग्निमत	...	...	२९
अंशुमालिन्	...	...	५५	अग्निहोत्र	...	...	५७
अकरण	...	...	६, ७, २४, ४७	अग्र	...	६, २०, २५, २६, ४५	४५
अकलङ्क	...	...	८, ५४	अग्रणी	...	...	५४
अकक्षात्	...	...	५	अग्रह	...	...	४५
अकादाचित्कत्व	...	...	२२	अग्रहण	...	...	२५
अकारकत्व	...	...	७	अग्राहक	...	...	१९, २५
अकिञ्चित्कर	५, ६, २०, ४२, ५१			अघटन	२, १८, २२, २५, २९, ४२, ४२		
अकिञ्चित्करत्व	...	...	२१, ५१	अघटित	...	...	१४
अकृत	...	...	२३	अङ्कुर	...	...	४२
अकौशल	...	...	२७	अङ्ग	२, ३, ५, १६, २०, २९, ५५		
अक्रम	...	...	४४, ४७	अङ्गीकरण	...	...	११, २५, ४५
अक्रमवर्त्य	...	...	४३	अङ्गीकर्तव्य	...	...	४०, ४७
अक्रमिन्	...	...	४४	अङ्गीकृत	...	...	२९
अक्रिया	...	...	२१	अङ्गुलि	...	...	६, २५
अक्रियादर्शिन्	...	...	२३	अचलित	...	...	४५
अक्ष	...	...	२०	अचानुषत्व	...	...	४
अक्षयिकत्व	...	...	४४	अचाह	...	...	४१
अक्षपाद	...	...	१६	अचेतन	१९, २०, २१, २३, २९, ४१, ४७		
अक्षि	...	...	२३	अजन्य	...	...	१७
अखिल	१, १८, २४, २५, ५४			अज्ञ	...	...	२०
अगर्भ	...	...	५	अज्ञात	...	...	२९, ४०
अगाध	...	...	५५	अज्ञातत्व	...	...	६, ५१
अगृहीत	...	...	३७, ४७, ४९	अज्ञान	...	५, ९, १०, ४८	
अगो	...	...	३९, ४०	अज्ञापकत्व	...	...	४९
अगोचर	...	...	५६	अज्ञान	...	...	१५, ५०
अगौशल	...	...	१४	अग्रन	...	...	९

अनु	...	३६, ४२, ४७	अधिक्रियमाण	...	...	४७
अतज्जन्य	...	...	अधिगति	...	...	१८
अतद्वेश	...	...	अधिहृद	...	...	२८
अतदूप	...	...	अधीन	...	...	४८
अतद्विशिष्ट	...	...	अधुना	...	१३, २०, ४८	
अतिक्रान्त	...	...	अधुनातन	...	...	४७, ४८
अतिक्रान्तत्व	...	...	अध्वत्	१, २, १३, १४, १५, १६, १७, १८, २३, २४, २५, ४८	...	
अतिप्रसङ्ग	६, ७, १५, २८, ३९, ४३, ४६	...	अध्ययन	...	...	४६, ४८
अतिरिक्त	...	१२, ३०, ३४	अध्यवसाय	...	...	१८, ४३
अतिव्यवहित	...	...	अध्यासित	...	१९, २१, २४	
अतिव्याप्ति	...	९, १८, ४०	अध्याहार	...	...	४१
अतिशय	...	१५, १९	अनंश	...	२२, ४३, ४४	
अतिशयवत्	...	...	अनग्नि	...	...	४
अतीत	४, १३, ३५, ३६, ४८	...	अनङ्गत्व	...	...	४५
अतीन्द्रिय	१, १८, २०, २६, २६, ३७, ३८, ४९	...	अनङ्गीकरण	...	...	४८
अतीन्द्रियता	...	...	अनतिक्रम	...	१५, ४४	
अतीन्द्रियत्व	...	१८, ४८	अनतिलङ्घन	...	...	१५
अतीन्द्रियार्थ	...	...	अनतिवृत्ति	...	...	२१
अतृप्यत्	...	...	अनुधिकरणत्व	...	...	४७
अत्यक्त	...	...	अनङ्गिकार	...	...	४०
अत्यन्त	...	...	अनध्यवसाय	...	१०, २७, ४९	
अथ	९, १२, १३, २०, २१, २२, २५, २७, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४	...	अनुकारिन्	...	...	१८
अथवा	...	९, ३७, ४२, ५४	अनुनाशाभूत	...	१५, १९	
अदर्शन	...	१५, २६, ५१	अनन्वय	...	१६, ४८	
अदृष्ट	११, १५, २१, २४, ४७	...	अनन्त	...	९, ४५, ४८	
अदोष	...	...	अनन्तर	...	९, ४५, ४९, ५२	
अद्वय	...	...	अनन्तभाव	...	१४, १६, २२, ३३	
अद्वैत	...	२४, २५	अनन्तवीर्य	...	...	५५
अद्वैतवादिन्	...	९, २६	अनपेक्ष	...	११, ४२, ४४	
अधर्म	...	...	अनपेक्ष्य	...	...	४२
अधिक	...	...	अनपेक्षत्व	...	७, १२, ४३	
अधिकरण	...	२०, २३, ४२, ४५, ४७	अनपेक्षा	...	...	२०
अधिकरणभूत	...	...	अनपोहित	...	...	११
अधिकार	...	...	अनपोहितत्व	...	...	४९
			अनाभिज्ञ	...	...	४५
			अनाभिज्ञत्व	...	...	४३

अनभ्यास	...	...	१२, १३	अनिन्द्य	...	...	१, १७
अनभ्यास	...	...	११, १३	अनियत	...	...	२९
अनभ्युपगम	१५, २२, ३१, ४१, ४३, ४६	...	...	अनियतत्व	...	...	४७
अनर्थ	...	...	३६, ४०, ४३	अनिरतिशयत्व	...	...	२१
अनर्थक	...	...	२१, २२, २९	अनिराकृतत्व	...	...	२८
अनर्हत्	...	...	...	अनिराकृति	...	...	३८
अनर्थ	...	...	१२, २४	अनिवृत्ति	...	...	३५
अनवकाश	...	...	२८, ४३	अनिश्चय	...	...	५१
अनवगत	...	...	...	अनिश्चित	...	...	१, १०
अनवग्राह्य	...	...	२२	अनिष्ट	...	२, ५, ९, २६, २७, ३७	...
अनवच्छिन्न	...	...	३६, ३७, ३८	अतिष्ठि	...	...	२६
अनवज्ञ	...	...	...	अनौघ	...	...	२०
अनवतार	...	...	...	अनुकम्पा	...	...	२४
अनवत्	...	...	...	अनुकरण	...	...	३२
अनवधारण	...	१७, २४, ३७, ३५, ४९	...	अनुकूल	...	...	३२
अनवधेय	...	...	...	अनुगम	...	...	१६
अनवभाषन	...	...	...	अनुग्रह	...	...	२०, २३
अनवस्था	११, १५, २१, २७, ३०, ४२, ४३, ४५, ४६, ४९	...	...	अनुच्चारण	...	...	१, ११
अनवस्थान	...	...	...	अनुत्पन्न	...	...	४५
अनश्चर	...	...	...	अनुत्पत्ति	...	...	१२, ४४
अनाकुल	...	...	...	अनुदय	...	...	१६, २८
अनागत	...	...	३५, ३६, ३८	अनुत्पन्न	...	...	१२
अनात्मज्ञ	...	...	...	अनुपदर्शकत्व	...	...	४९
अनादरणीय	...	...	...	अनुपपत्ति	४, ७, ९, १४, २२, २६, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३७, ३८, ४४, ४६, ४७	...	...
अनादि	...	१८, २४, ३५, ३७, ४७	...	अनुपपन्न	...	...	४०, ४१, ४७
अनादिता	...	...	...	अनुपपन्नत्व	...	...	२६, ३५
अनादिभूत	...	...	...	अनुपयोग	...	...	३५
अनाम	...	...	...	अनुपलक्षण	...	...	४३, ४९
अनावरण	...	...	...	अनुपलब्धि	३, ४, १४, २८, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०	...	...
अभावरणत्व	...	...	...	अनुपलम्भ	३, ४, १६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	...	...
अनावृत	...	...	१९, ४५	अनुपहत	...	...	३४, ४०
अनावृत्तत्व	...	...	...	अनुभव	...	११, २२, ३३, ४७	...
अनासादयत्	...	...	...	अनुभवन	...	...	१
अनासादित	...	...	...				
अनित्य	...	५, ६, १८, २७, ३७, ४३	...				
अनित्यत्व	...	...	...				

अनुष्ठुत	१४, १५, ५०	अन्तःपातित्व	२४, ४८		
अनुमान	१, २, ३, ५, ६, ७, १०, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २०, २१, २५, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४, ३५, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	अन्तःपातिन्	२१		
अनुमानावयव	५, ५०	अन्तःप्रविष्ट	२४		
अनुमानाभाष	५, ५०	अन्तः	२८		
अनुमानावयव	५, ५०	अन्तः	४८		
अनुमापक	५, ५०	अन्तरङ्ग	६, १८, ४०		
अनुमिति	१४	अन्तराल	४६, ४७, ४८, ४९		
अनुमेय	४६, ४८, ४९	अन्तरित	१८		
अनुयायी	४६	अन्तरीयक	४४		
अनुरक्तत्व	४६	अन्तरीयकत्व	४४, ४५		
अनुरक्षमान	४५	अन्तरेण	१७, १८, ४०, ४५, ४७		
अनुराग	४५	अन्तर्गत	४८		
अनुरोध	४१	अन्तर्भाव	१५, ४६, ४७, ४८		
अनुवाद	८	अन्तर्भावनीय	४४		
अनुविधान	१	अन्तर्मुख	११		
अनुविधायित्व	४१, ४४, ४५	अन्तः	१८, ४७		
अनुवृत्त	४, ४८, ४९, ४४, ४५, ४६	अन्यतर	१५, ४४		
अनुवृत्त	१६, १८, २०, २४, ४६	अन्तः	१२, ४६, ४७		
अनुष्ठान	८	अन्यथा	२, ४, ७, ८, १४, १४, १६, २०, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	अन्यथाभूत	१५, ४६
अनुष्ण	४५, ४६, ४७, ४८, ४९	अन्यथायोग	१८		
अनुसारिन्	४५, ४६, ४७	अन्यथापेक्ष	४५, ४६, ४७		
अनेक	४६, ४८, ४९, ४४, ४५, ४६	अन्योन्य	४७, ४८, ४९		
अनेकत्व	४६	अन्वय	१, २, ३, ११, १७, २४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	अन्वयवृष्टान्त	४
अनेकाल्पक	४५	अन्वित	२४		
अनेकान्त	४, ४८, ४९, ४४, ४५, ४६, ४७	अन्वीयमान	२४		
अनेकान्त	४४, ४६	अन्वेषण	८		
अनेकान्तिक	५, ६, १८, २१, २४, २६, ४१, ४३, ४४, ४५	अपकर्ष	१८, ४१		
अनेकान्तिकत्व	८, ४८	अपकृष्ट	४८		
अनौष्ठ्य	४४	अपसधर्मत्व	८		
अन्तः	४, ४१				
अन्तः	४१				

अपगत	...	...	१९	अप्रतिबद्ध	...	...	३३, ३४
अपगम	...	...	१९	अप्रतिबन्ध	...	...	१३, ३२
अपनोद	...	...	२, २६, २९	अप्रतिभासमान	...	...	४१
अपर	...	...	३, ११, ३७,	अप्रतिष्ठित	...	...	२१
३०, ३६, ३८, ४२, ४७, ४९, ५१, ५४				अप्रतीति	...	...	११, १२
अपरासृष्टत्व	...	...	२१, २३	अप्रतीयमानत्व	...	...	४९
अपरिज्ञान	...	...	८, २७	अप्रत्यक्ष	...	...	१३, ४९, ५२
अपरिणाम	...	...	५१	अप्रत्यक्षता	...	...	४९
अपरिणामिन्	...	...	५, ६, ५०	अप्रत्यक्षत्व	...	...	२६, २६, ४९
अपरिहृत	...	...	५४	अप्रमाण	...	...	७, १३, १५, ४९
अपर्यालोचित	...	...	५०	अप्रमाणक	...	...	३५
अपह्नोतु	...	...	९	अप्रमाणत्व	...	...	७
अपसारित	...	...	१९	अप्रमेय	...	...	४०
अपास्त	...	...	१३, ४५	अप्रयोग	...	...	३०, ३४
अपि	८, ९, १०, १३, १३, २१, ३९,			अप्रवृत्ति	...	...	१५, २१, ४०
३०, ३१, ३२, ३४, ३६, ३८, ३९, ४१,				अप्रस्तुत	...	...	२७
४२, ४३, ४५, ४७, ४९, ५१, ५२, ५४,				अप्रामाण्य	११, १२, १३, १४, १५, १६,		
अपितु	...	...	९, ३०, ३८			...	३७, ३८
अपूर्व	...	...	८, ९, १०, ३६	अफलत्व	...	...	५५
अपूर्वार्थ	...	...	१, ९, १०	अबला	...	...	१२
अपेक्ष	...	...	१२	अबाध	...	...	१५
अपेक्ष्य	...	...	२, ७	अबाधित	...	...	२, २७, ४०
अपेक्षणीय	...	...	३५	अबुद्धि	...	...	३५
अपेक्षत्व	...	...	१२, १८	अबोधकत्व	...	...	४७
अपेक्षा	२, ११, १३, १४, १६, २२,			अबोध्य	...	...	४८
२३, २७, २८, २९, ३०, ३६, ३४, ४३,				अभवन	...	...	२२
४४, ४८				अभाव	१ - ९, ११, १२ - २४, २६ -		
अपेक्षित	...	...	३३			३६, ३२, ५३	
अपेक्षल	...	...	२२	अभिधान	...	...	३७
अपोह	...	...	१६, २९, ४०	अभिधातव्य	...	...	३१, ३३
अपोह्य	...	...	४०	अभिधान	८, २४, २५, २८, २९, ३२,		
अपौरुषेय	...	...	६, २५, २६, ३७, ५२		३६, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५		
अपौरुषेयता	...	...	३६, ३७	अभिधायकत्व	...	...	३९
अपौरुषेयत्व	...	...	३५, ३७, ३८, ५२	अभिधायि	...	...	४८
अप्रकाशकत्व	...	...	४०	अभिधायित्व	...	...	३९, ४०, ४८
अप्रतिपत्ति	...	...	४५	अभिधीयमान	...	...	३०
अप्रतिपन्न	...	...	४७	अभिधेय	...	...	८, ४०

६२

अभिधेयत्व ...	३६, १८	अभ्युदाह ...	५५
अभिज्ञ ...	५, ७, २१, ४१, ४२, ४४, ४५, ४८, ४९	अभ्युदाह ...	२४
अभिप्राय ...	३३, ३५, ३७, ३९	अभ्युदाह ...	८
अभिमत ...	१०, ४७, ४९	अभ्युदाह ...	४४
अभिमान ...	५०	अभ्युदाह ...	४७
अभिमुख ...	१५	अभ्युदाह ...	१२, १५, १९, २०, २३, २६, २८, २९, ३९, ४४, ४५, ४६
अभिलाष ...	४७	अभ्युदाह ...	६, ९, १२, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४

INDEX.

६३

अविशिष्टत्व ...	१७, २२	अशेषतोमुख ...	१
अविशेष ...	२१, २६, ३३, ३८, ४१, ४४, ४७	अशेषवेदी ...	१८
अविशेष्य ...	४७	अश्वानात्व ...	२७
अविषय ...	२३, ४३	अस्य ...	३८, ४७
अविषयत्व ...	१४, १८, १९	अश्विनौ ...	३३
अविषयीकरण ...	१४, १५, १६	अष्टक ...	३८
अविसंवाद ...	१७, १८, १५, ३७, ५२	असंग्रह ...	१७, १८
अविसंवादक ...	१७, १६	असंग्रह ...	५
अविसंवादकत्व ...	१३	असंशय ...	३
अविसंवादित्व ...	१७	असंशयश्चिन् ...	४२
अविसंवादित् ...	१४	असङ्गत ...	४९
अवृत्तिमत् ...	४५	असत् ६, १६, २१, २७, ३१, ३६, ४१, ४४, ५१	
अवेदिन् ...	३५	असत्ता ...	२
अवेकल्य ...	३	असत्त्व ६, ११, १२, २१, ३६, ३८, ४४	
अवेकल्य ...	३५	असत्प्रतिपक्षत्व ...	२७
अवेशद्व ...	५	असङ्गाव ...	३१
अव्यभिचार ...	३२	असद्रूप ...	३२
अव्यभिचारित्व ...	१४	असङ्गिष्ठ ...	१८, ३६
अव्यवधान ...	१, १६, ५७	असङ्गिधान ...	१२
अव्यवस्थापकत्व ...	७	असमर्थ ...	३३
अव्यापक ...	१८, २७	असमर्थित ...	२९, ४७
अव्यापकत्व २७, ३५, ३६, ३८, ४७, ५७		असमवायिकारण ...	३३
अव्यापित्व ...	३६	अस्मान ...	४१
अव्याप्ति ...	९, ३७	असमीक्षित ...	३३
अव्याप्य ...	१६	असम्बद्ध ...	३४, ४९
अव्यावृत्ति ...	७	असम्बन्ध ...	४३
अव्याहत ...	२५	असम्भव ९, १७, १९, २७, ३३, ३८, ३९, ४३, ४८, ४९, ५७	
अव्युत्पन्न ...	२, ८, २७	असम्भवद् ...	३८
अशक्ति ...	१८, ४१, ४४, ४५	असम्भवि ...	९, ३३
अशुचि ...	२७	असम्भवित्व ...	३८, ३९
अशुचित्व ...	५१	असम्भावन ...	४२
अशेष ९, १९, २७, २९, २४, ४१, ४२, ४३, ४८, ४९, ५४		असम्भाष्य ...	१९, ३३
अशेषज्ञ ...	१८, १९, २७	असम्मत ...	१३
अशेषज्ञत्व ...	२७, २३	असंन्यक् ...	१९, २१, २७
अशेषतः ...	१, १८	अश्वर्गगत ...	४७

अवर्तुच	...	...	२०, २३	आगमाभास	...	...	६, ५३
अवर्तुत्व	...	...	२२, ४६	आचक्षाय	...	...	३४
असाधन	...	...	४३	आचार्य	...	...	२, ३१, ३४, ५३
असाधनत्व	...	...	३८	आण	...	...	९
असाधारण	...	...	८, ४५, ४८	आत्मन्	४, ५, ७, ११, १५, १८, १९,		
असामान्यत्व	...	...	३९		२०, ३२, ३८, ४८, ४९, ४२, ४४, ४५,		
असिद्ध	२, ५, ६, ९, १०, ११, १२,				४७, ४८, ४९, ५३, ५४		
	१६, १९, २०, २१, २२, २४, २५, २६,			आत्मलाभ	...	...	१५
	२७, २८, ३५, ३८, ४३, ४४, ५०,			आत्यन्तिक	...	...	२१
	५१, ५२			आदि	९, १२, १३, १७, १८, १९, २०,		
असिद्धता	...	...	५१		२१, २२, २४, २६, २७, २८, २९, ३०,		
असिद्धत्व	...	१६, २१, २३, २६, ५१			३१, ३२, ३४, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८,		
असिद्धि	६, १६, ३८, ४३, ४७, ५०				३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६,		
असुख	...	...	५		४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४		
अस्मद्	...	...	२३	आदिमत्	...	...	१८
अस्मरण	...	...	३८	आद्य	२१, २४, ३७, ३८, ३९, ४५,		
अस्मर्थ्यमाण	...	...	३६, ३८		४७, ५१		
अहः	...	...	४७	आदर्श	...	...	७, १९, ५४
अहङ्कार	...	...	४१	आदर्शत्व	...	...	५४
अहमहमिका	...	...	११	आधान	...	...	१७
अहर्ज	...	...	४८	आधार	२, ४, २२, २३, २८, २९, ३५,		
अहित	...	...	१०		४२, ४७, ४८		
आ				आधारभूत	...	...	२२
आकलित	...	...	२७	आनन	...	...	२७
आकल्प	...	...	१७	आनन्त्य	...	...	४५
आकार	४, ६, १२, १७, १८, २५,			आनर्थक्य	...	...	२१, २९, ३२
	३४, ३५, ३६, ४१, ४३, ४५, ४६, ४७,			आनुपूर्विक	...	...	२७
	४८, ४९, ५३			आनुमानिक	...	...	१३
आकाश	...	...	२१, ४७, ५२	आन्तर	...	...	४३
आकुलीकृत	...	...	५२	आपत्ति	१४, २७, ३६, ४०, ४२, ४४		
आकूप	...	...	२२	आपन्न	९, १९, २०, २९, ३७, ४२		
आकृत्यमाण	...	...	३७	आपादित	...	...	४५
आख्यान	...	...	४१	आपेक्षिकत्व	...	...	४८
आगम	२, ४, ५, ६, ११, १५, १८,			आप्त	४, ११, १२, ३५, ३९, ५२		
	१९, २०, २३, २४, २५, २७, ३५, ५०			आप्तपरीक्षा	...	...	२७
आगमबाधित	...	...	५०	आप्तवाक्य	...	...	४
				आभरण	...	...	५५

INDEX.

६५

आभास	१, ५, ६, ७, ८, ३८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४	आषाढित	...	...	२८
आभासता	...	आलिङ्गवान	...	...	४०
आभासत्व	...	आस्वाद	...	...	२४
आमलक	...	आस्वादन	...	...	४०
आयतत्व	...	आस्वाद्यमान	...	...	३२
आयात	...	आहित	...	...	५२
आयुषातथ्य	...	आहोस्वित	...	...	४०, ४२
आरब्ध	...	आह्लादन	...	...	४०, ४८
आरब्धत्व	...	आह्वय	...	...	२५
आरभ्यत्व	...				
आराधन	...	इच्छा	...	...	२, २३, २८
आराध	...	इतर	१, ९, १३, १८, २५, ४०, ४२, ४३, ५२, ५३		
आराव	...	इति	८, ९, ११, १३, २०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४		
आरुढ	...	इत्थं	...	...	६
आलम्बन	...	इत्यभाव	...	...	५४
आलि	...	इत्यादि	...	...	९, २८, ४६
आलोक	...	इतरेतराश्रय	...	...	२२
आलोचन	...	इतरेतराश्रयत्व	१५, १९, २३, २७, ३८, ४०		
आवरक	...	इदानीं	९, १३, १८, २५, २७, २९, ३२, ३३, ३४, ३५, ३७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४		
आवरण	१, १८, १९, २०	इदानीन्तन	...	...	२६
आविर्भाव	...	इत्थीवर	...	...	४२
आवृत	...	इत्तु	...	...	८
आवृत्ति	...	इत्तु	...	...	५४
आवेदक	...	इन्द्रिय	१, ६, ९, १५, १७, १८, १९, २१, २६, ३७, ४०, ५२, ५३		
आशङ्कनीय	...	इयत्ता	...	...	१३, १७, ४१, ५२
आशङ्का	१३, १७, २७, २८, २९, ३४, ५१, ५२, ५३	इव	...	...	२४, ५४
आश्रय	...	इष्ट	२, ३, ४, ८, ९, १६, २७, २८, ३५, ३६, ४५, ५०, ५२, ५४		
आश्रयवृत्ति	...				
आश्रय	२२, ३९, ४०, ५४				
आश्रयण	...				
आश्रयासिद्धि	...				
आश्रित	...				
आश्रितत्व	...				
आसन	...				
आसन्न	...				

हृष्टत्व	...	...	...	२७	उत्पादक	...	...	१३, १७, २२, २६
हृष्टदेवता	...	...	...	९	उत्पादकत्व	...	...	२१
हृष्टविघातकृत	...	...	...	२४	उत्पादिका	...	...	१७
हृष्टविरुद्ध	...	...	...	१९	उत्प्रेक्षण	...	...	२५
					उदञ्चन	...	...	२४, ४१
					उदय	५, ४, १८, १९, २०, २५, २४, ४१, ४७		
ईक्षित	...	...	...	२७	उदार	...	...	८, ५५
ईहा	...	...	...	१६, ४८	उदाहरण	२, ११, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४, ३६, ४६, ५०, ५१, ५२, ५३		
ईश्वर	...	...	...	२०, २१				
उक्ति	१२, १३, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५४				उदाहरणभास	...	...	५२
उक्तत्व	...	...	...	४५, ४४	उदाहरण	...	...	४४
उक्ति	...	...	...	५५	उदाहृत	...	...	४४
उचित	...	...	...	४०	उदित	...	...	२४, २५, ४०
उच्छिन्न	...	...	...	४१	उदीचीन	...	...	१४
उत्त	...	...	...	५७	उद्दिष्ट	...	...	२५, ४६
उत्तखित	...	...	...	५०	उद्देश	...	१, ४, ५, ७, १५	
उत्कर्ष	...	...	...	५५	उद्बोध	...	...	२, ५, २५
उत्तर	२, ३, ४, १२, १३, २४, २७, २९, ३०, ३२, ३३, ४०, ४४, ४६, ५३				उद्भव	...	...	३९
उत्तरकाल	...	...	...	४८	उद्भावित	...	...	५३, ५४
उत्तरवर	...	...	...	३२, ३५, ३४	उद्य	...	...	२५, ३१
उत्थ	...	...	...	१२	उन्नाम	...	...	४
उत्थान	...	...	...	१४, २०, ५८	उन्नेय	...	...	३३
उत्थापन	...	...	...	२०	उन्मत्त	...	...	१२
उत्पत्ति	३, ७, १८, १२, १३, १५, १७, १९, २१, २२, २४, २४, ३३, ३५, ३६, ३७, ४२, ४३, ४४, ४७, ५१				उन्मुखता	...	...	१, १०
उत्पत्तिमत्त्व	...	...	...	४६	उपकल्प्यमान	...	...	२७
उत्पद्यमान	...	...	...	२१, ५५	उपकार	...	...	२२, २४, ४१
उत्पन्न	...	...	...	२१, ५१	उपक्षिप्त	...	...	९
उत्पन्नत्व	...	...	...	४७	उपगम	...	...	३, ३०, ३१, ५२
उत्पाद	...	...	...	२०, २१, २२, ४३	उपचरित	...	...	२२, ३१
					उपचार	...	...	३१, ३१
					उपजात	...	...	१७
					उपदर्शकत्व	...	...	५, ४९
					उपदर्शन	...	...	९, ३०, ५०, ५४
					उपदर्शित	...	...	२५, ५०
					उपदेश	...	...	८, १९

उपनय	...	३, २६, ३०, ३१	उर्वी	...	...	२०
उपनिषत्	...	...	४३	उल्लेख	...	११
उपनास्त	...	...	५३	उल्लेखिनी	...	२५
उपन्यास	...	...	२८	उष्ण	...	३, ४५, ५०
उपपत्ति	४, ९, १०, ११, १३, १४, १९, २५, २६, २७, २८, ३३, ३४, ३५, ३६, ४३, ४५, ४६, ५३			उष्णता	...	४७
उपपन्न	...	...	४८, ४९			
उपपन्नत्व	...	...	४४	क		
उपमान	६, १५, १९, २५, ३६, ३६			कर्जित	...	४५
उपमेय	...	...	३६	कर्द्धता	...	५, ४६
उपयोग	...	...	३, २४, ३०	कर्णनाभ	...	२४, २५
उपयोगित्व	...	...	३०, ३४	ऊह	...	२, १६, ३६, ३७
उपरोध	...	...	८, ५५			
उपलक्षण	...	...	१७, ३४, ५०	कू		
उपलब्धि	३, ४, १२, १५, ३२, ३३, ३४, ४१, ४३, ४५			कलुष	...	५४
उपलभ्यमान	...	...	४५, ४८	कृषि	...	५८
उपलभ्यमानत्व	...	...	३६			
उपलभ	२, २०, २१, २२, २३, ३६, ३३, ३४, ३६, ४१, ४४, ४७, ४८			ख		
उपश्रम	...	...	१, १६	खक	१३, २०, ३९, ४०, ४१, ४५	
उपश्रमन	...	...	९	खकालीन	...	२२
उपसंहार	...	२, ३, २६, २९, ३३		खकत्व	१५, २३, ३६, ४०, ४२, ४४, ५०	
उपस्कार	...	...	११, २८	खकदेश	९, १६, १८, ३६, ४२, ४३	
उपस्थापक	...	...	१९	खकशृङ्ग	...	२६
उपादान	५, ८, ९, २०, २१, २२, २३, २७, ३५, ४४			खकाधिकरणत्व	...	४५
उपादेय	...	७, ८, ९, ५४		खकीन	४, ९, ११, १२, २८, ३४, ४९, ५३, ५४	
उपाय	...	२४, ४०, ४१, ४४, ४७		खकान्तवादिन्	...	९
उपेक्षा	...	५, २३, २५, ४१		खकान्वय	...	४१
उपेत	...	...	१३	खकाश्रय	...	२२
उपेतत्व	...	...	२३	खतावत्	...	१७
उभय	९, २२, २७, २८, २९, ३२, ४०, ४३, ४९, ५१, ५२			ख	९, १०, १२, १३, १७, २७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३	
उक्त	...	...	५५	खं	१२, २१, ३२, ४१, ४२, ४५	
उक्तमति	...	...	५४	खंभूत	...	२५
				खकार	...	३०, ३५
				खम्भूत	...	२७, ५४

ऐ		कल्पित	...	...	...	...
ऐका	...	कल्प	...	...	...	...
ऐक्य	...	कवलित	...	...	...	...
औ		कक्षय	...	...	...	...
औत्सर्गिक	...	काक	...	...	...	...
औद्गत्य	...	काच	...	...	...	...
औष्ण	...	कादाचित्क	...	...	...	...
क		कादाचित्कत्व	...	...	...	...
कटक	...	कान्ता	...	...	...	...
कणिका	...	कारक	...	...	...	...
कतिपय	...	कारण	...	...	...	...
कथं	...	...	...	...	...	...
कथञ्चित्	...	...	...	...	...	...
कथन	...	...	...	...	...	...
कथम्भूत	...	...	...	...	...	...
कदम्बक	...	...	...	...	...	...
कपाल	...	...	...	...	...	...
कसनीय	...	...	...	...	...	...
करण	...	...	...	...	...	...
करणजन्यत्व	...	...	...	...	...	...
करणत्व	...	...	...	...	...	...
कर्तृ	...	...	...	...	...	...
कर्तृत्व	...	...	...	...	...	...
कम्पन्	...	...	...	...	...	...
कलश	...	...	...	...	...	...
कला	...	...	...	...	...	...
कलाप	...	...	...	...	...	...
कल्पन	...	...	...	...	...	...
कल्पना	...	...	...	...	...	...
कल्पनीय	...	...	...	...	...	...

INDEX.

६६

काव्यनिक	...	...	५४	कोश	...	...	४४
किञ्च	२८, ५५, ५७, ५९, ४०, ४१,	...	...	कोटख्य	...	...	५५
	४३, ४४, ४५, ५०, ५५	...	...	कान्त	...	...	५२
किञ्चिज्ज्ञ	...	...	५७	कम	५, ४४, ५५, ४५, ४७, ४९,	...	...
किञ्चित्क	...	...	५८		५०, ५१, ५२, ५५, ४१, ४२, ४३,	...	...
किङ्कालिक	...	...	५९		४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५१	...	...
किन्तु	...	५५, ५९, ४०, ४७	...	कमभाव	...	...	५
किमुत	...	...	४०	कमभाविन्	...	...	५, ४६
किम्भूत	...	...	५७	कमिन्	...	...	४४
कियत्	...	...	५२	क्रियमाण	...	...	४२
किल	...	...	५९	क्रिया	१, ११, २१, २२, ४८, ५४	...	...
कीदृश	...	...	५८	क्रियाकारित्व	...	...	४०, ४३
कीर्ति	...	...	५५	क्रियाधारत्व	...	...	२१
कुच	...	...	४७	क्रौडन	...	...	४, ५४
कुट	...	...	४१	क्रौडु	...	...	२४
कुण्डल	...	...	४०	क्रेश	...	...	५१, ५३
कुम्भ	...	...	५४	क्षतिकरी	...	...	४५
कुल	...	...	४७	क्षय.	५२, ५६, ४२, ४३, ४४, ४९	...	...
कुलाल	...	...	५५	क्षयभङ्ग	...	...	१६
कुसुम	...	...	४४	क्षयस्थायिन्	...	...	४२
कूटस्थ	...	...	५५	क्षतिक	...	...	५५, ४४, ५४
कूप	...	...	५८, ४७	क्षयिकत्व	...	...	२७, ४२
कृत	...	५९, ४१, ४२, ४४, ५५	...	क्षय	...	...	१७
कृतक	...	...	५, ५५	क्षय	...	१, १८, ४९	...
कृतकत्व	...	...	५, ६, ५०, ५१	क्षय	...	...	१८
कृतसमय	...	...	५५				
कृतिका	...	...	५, ४, ५५, ५४				
कृत्य	...	...	५०	खण्ड	...	...	५
कृत्रिम	...	...	५१	खण्डशः	...	...	५५
कृपा	...	...	५४	खनन	...	...	५५
कोकायित	...	...	४४	खर	...	५, ५१, ५२, ४४	...
कोवल	५, १०, ११, १७, १८, १९,	...	...	खरविषाण	...	...	५, ५१
	४६, ५०, ५५, ५६, ४०, ४१, ४५, ५१	...	...	खलु	...	५५, ५५, ५८, ५९	...
कोवलव्यतिरेकिन्	...	...	१०	ख्यापित	...	...	५२
कोशोष्ठक	...	...	१, १७, १८				
कोटि	...	...	४७, ४९	ग			
कोद्व	...	१९, ५४, ४५	...	गगन	...	५२, ५५, ५५, ४२	...
				गगनकुसुम	...	...	५८

गगनाब्ज	...	...	२३	गोपाल	...	१३, १४, २६
गगनेन्दोदर	...	...	४२	ग्रन्थ	...	८, ४६
गच्छत्	...	...	५	ग्रन्थकार	...	१७, २७
गत्तच्छृणु	...	...	५, ४९	ग्रह	...	१४
गण	...	...	४१	ग्रहण	९, ११, १३, १३, १५, १७, १९,	
गण्डक	...	...	२६		२०, २३, २७, २८, ३५, ३६, ३७, ३८,	
गत	...	...	२२		४०, ४१, ४३, ४४, ४७, ४८, ४९	
गतार्थ	...	...	२२, ४९	ग्राहक	...	१७, २०, ४३, ४४, ४६
गति	...	...	१४, २१, ५३	ग्राहिन्	...	९, ४९
गत्यन्तर	...	...	१९	ग्राह्य	...	१७, २७, ३७, ४०
गद्गद	...	...	२४	ग्राह्यता	...	१७
गन्ध	...	...	४१, ४९	ग्राह्यत्व	...	२६, ४९
गन्धस्त्व	...	...	१२			
गमकत्व	९, १०, १४, २६, २७,			घट	३, ४, ५, ६, ८, ९, ११, १२,	
			३५, ४९		२२, २३, २४, ३६, ३७, ४१, ४२,	
गम्य	...	...	१५		४३, ४९, ५२	
गम्यमान	...	...	५, २६	घटिका	...	१३, १४, २६
गवय	...	...	२	घटी	...	२४, ४१
गौत	...	...	४०			
गुण	९, ११, १२, १३, १६, २१,					
	२५, ३८, ३९, ४१, ४३, ४४, ४५,			चकार	...	२५
			४६, ४८, ५४	चक्र	...	४
गुणशालघोमन्	...	...	५४	चक्रक	...	३८, ४३
गुणशालिन्	...	...	५४	चक्रुस्	५, १२, १५, १७, २०, २६,	
गुणिन्	...	...	४५, ४६		४३, ४९, ५०	
गुप्त	...	...	२१, ३८	चतुर	...	१३
गुहा	...	...	४	चतुरवयव	...	२९
गूढ	...	...	५४	चतुष्टय	...	९, ४९
गृह	...	...	४८	चन्द्र	...	२६
गृहीत	५, ९, १०, १२, १६, २०,			चन्द्रकाल	...	२४
	३०, ३६, ३७, ३८, ४३, ४९, ५४			चन्द्रमस्	...	५०
गो	२, ५, २३, २६, ४०, ४६			चन्द्रिका	...	८
गोचर	...	...	४, ७, १५, १८, २९,	चमू	...	१५
			४३, ४६	चर	...	२५
गोचरत्व	...	...	४३	चरण	...	२८
गोत्र	...	...	३८, ५५	चराचर	...	४२
गोत्व	...	...	५, २९, ४६	चरितार्थत्व	...	१५

वर्द्धित	...	...	४१	जनित	१२, २४, ३१, ४२, ४६, ५२
चलन	...	...	३५	जन्तु	...
चलाचल	...	...	४५	जन्म	...
वर्धित	...	...	४५	जन्मिन्	...
चाण्डालिक	...	...	१५	जन्म	१२, १७
चारित्र्य	...	...	१५, १८	जपा	...
चारिन्	...	...	२, ३, २७	जल	...
चारु	...	...	१८, २६	जल्पित	...
चार्वाक	...	...	१३, ४१	जाग्रत्	...
चिन्तनीय	...	...	४०	ज्ञानद्वयो	...
चिन्ता	...	...	१४, ३०	जाड्य	...
चिन्तित	...	...	२२, ४५	जात	...
चित्र	...	...	४६	जाति	...
चूडा	...	...	८	जातीयत्व	...
चूत	...	...	१३	जात्युत्तरत्व	...
चेटिका	...	...	१२	जिन	...
चेत्	...	...	८, ४२, ४७, ५५	जिनदत्त	...
चेतस्	...	...	२०, ५२	जीर्ण	...
चेतन	...	...	२१, ४७	जीव	...
चेतना	...	...	१६	जीवत्	...
चेतोहर	...	...	८	जैमिर्न	...
वेष्टा	...	...	४, १७, २७	जैमिनीय	...
चेतन्य	...	...	४१, ४६	जमि	...
चोदना	...	...	१८, २७	जम्बू	...
				ज्ञान	१, २, ४, ५, ८, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
ह्रस्व	...	...	५	ज्ञापक	...
ह्रस्वक	...	...	५६	ज्ञापित	...
ह्रस्वा	...	...	५	ज्ञाप्य	...
				ज्ञेय	...
				ज्ञेयत्व	...
				ज्योतिःशास्त्र	...
				ज्योतिरिङ्गण	...
				ज्वर	...
जगत्	...	...	२०, २४		
जघन	...	...	४७		
जगत्	...	...	५६		
जगन	...	...	४५		
जगयन्	...	...	२०		
जनिका	...	...	५२		

वत्स	७, ५४
कण्ड	५७
दखडी	५७
वत्त	१४
वरिद्र	२१
दर्शन	२, ४, ५, १२, १५, १८, १९, २०, २३, २४, २६, २७, २८, ३६, ३७, ३८, ४१, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२
दर्शनीय	५५
दर्शिन	२१, २६, ३६, ५८
दर्हर	१५
दविष्टु	५६
दशदाडिम	८
दशा	५२, ४७
दहन	४५
दाडिम	८
दानाम्बु	५५
कार्यान्तिक	१५
दिक्	१८, २५, २८, ३५, ४६
दिव्य	५५
दिष्	४०, ४६
दीप	५७
हं:ख	४, १०, २०, २५, ३६, ४१
हःखिन्	२४
हःसाध्यत्व	५६
हुराधगम	५७
हुरभिनिवेश	५७
हुरभिर्वाच्य	५७
हुरागम	५२
हुरुपपाद	५५
हुर्यैल्व	२२, ४५
हुर्यैद्य	२०
हुर्यार	८
हुष्ट	५७
हुप्रता	७, ५४
हुष्टत्व	६, २५, २७, ४५
हूर	२, १५, २६, २७
हूषण	७, ९, २६, २७, २९, ३५, ४५, ४७, ५५, ५६
हूषयन्	५०
हूष्य	४२
हूष्यमान	९
हुष्ट	१, २, ९, १०, १५, १९, २१, २१, २६, ४१, ४५, ५२
हुष्ठान्त	२, २, १०, १५, १७, २०, २५, २४, २८, ३०, ३१, ३४, ३५, ३७, ४२, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५२, ५३
हुष्ठान्ताभास	६, ५१
हुष्टि	१५, ४८
हुष्टेष्टिविकृत	१९
हैव	१५, २०, २५, ४८
हेचदत्त	२, ५, ४०, ४८
हेचवाच	४०
देवमाभालङ्कार	२४
देश	१, २, ४, ६, १५, १५, १७, १८, १९, २५, २८, ३५, ३६, ३७, ४४, ५२
देशान्तर	२५, ३६, ५८
देहा	४०, ४७, ४८
देहिन्	३, ४
देव	६, ७, ९, ११, १२, १३, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
द्यावाभूमौ	२०
द्युमणि	५७
द्रव	४७
द्रविण	२१
द्रव्य	५, १५, १५, १७, १८, २१, २२, २८, ४५, ४६, ४६, ४७
द्रव्यत्व	५, ६, ४५, ४७
द्रव्यार्थिक	५४

द्रष्टव्य	...	...	५१, ५४	न	...	...	...	...
द्वन्द्व	...	...	५५, ५६, ५७, ५८	नकिञ्चित्	...	...	...	५२
द्वार	...	...	५९, ६०, ६१, ६४	नक्तंचर	...	...	...	१
द्वि	...	...	...	नक्तञ्चर	...	...	...	१७
द्वितीय	...	...	५२, ५३	नख	...	...	...	८
द्वित्व	...	...	१३, १४	नञर्थ	...	...	...	४७
द्वेषा	...	...	...	नत	...	...	...	८
द्वेष	...	...	...	नदी	...	...	...	६, ८, ५२
द्वेत	...	...	५५, ५६	ननु	८, ११, १२, १३, १७, १८, २०,	...	...	...
द्विविध्य	...	...	५१, ४७, ५२	...	५२, ५७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४	...	...	...
ध	...	...	...	...	५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६४, ६५	...	...	...
धर्म	...	...	...	नभस्	...	...	...	५५
धर्मिन्	...	...	...	नमः	...	...	...	८
धर्मे	१०, ११, १५, १६, १८, १९,	...	...	नमस्कार	...	...	...	९
...	२२, २६, २८, २९, ३१, ३६, ५७, ४५,	...	...	नय	...	...	...	४५, ५४
...	४८, ५०, ५३	...	...	नयचक्र	...	...	...	५४
धर्मकीर्ति	...	...	१४	नयन	...	...	...	२०
धर्मता	...	...	२०	नर	...	...	...	५१
धर्मिता	...	...	२८	नृश्वरत्व	...	...	...	४६
धर्मित्व	...	...	२८	नष्ट	...	...	...	४२
धर्मिन्	९, १०, १६, २४, २८, २९,	...	...	नाणाप्य	...	...	...	५४
...	३०, ४४, ४६, ४९	...	...	जाना	...	...	...	४४, ५४
धवल	...	...	१२६	जानात्व	२७, ४०, ४२, ४३, ४९, ५४	...	...	...
धारण	...	...	४७	नाम	१७, १८, २०, २८, ३९, ४७, ५४	...	...	...
धारणा	...	...	१९	नामकरण	...	...	...	५९
धारावाहि	...	...	९, ४९	नामधेय	...	...	...	५३, ५५
धारित्व	...	...	१२	नामान्तर	...	...	...	५९
धिषण	...	...	२५	नाश	...	...	...	५७, ४५
धी	...	...	५४	नाक्षिता	...	...	...	२०
धीमत्	...	...	८	निःशेष	...	...	...	९
धूप	...	...	४५	निःश्वसित	...	...	...	५५
धूम	३, ४, ५, ६, १५, २३, २७,	...	...	निःसंशय	...	...	...	१५, ५७
...	२९, ३३, ३७, ३९	...	...	निकट	...	...	...	५५
धूमध्वज	...	...	२७	निकार	...	...	...	५४
धूमवत्त्व	...	...	४, ६	निखिल	...	...	...	१३, २४
ध्वनि	...	...	५५, ४५	निगमन	...	...	...	५, ५०, ५१

मिज	४५	निरुक्त	५४
नितम्ब	१४	निरुपचरित	५९
नितर्ग	१९	निरुपेक्ष	५४
नित्य	६, १८, २६, ३३, ४४, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७	निरुपेक्ष	५४
नित्यता	४२	निरुपेक्षा	५७
नित्यत्व	५५, ४६, ४७, ५५	निरुपाख्यत्व	४७
नित्यव्यापि	५५	निरुपित	५१
निदर्शन	२, ५०, ४५	निरुपितत्व	५८
निधुवन	२७	निर्णय	२, १६, २६, २७, ५०
निबन्धन	२, ४, १६, २१, २२, २५, २८, ३५, ३८, ४४, ५०	निर्णीत	२७, ४५
निबन्धनता	४५	निर्णीतव्य	१५
निभ	५४	निर्दिष्ट	८, ९, १०, १६, २२
निमित्त	१, २, १७, २१, २५, ३१, ४१	निर्दिष्ट	२०
निमित्तत्व	२०	निर्मूल	१९
निर्भीक्षित	२०	निर्मूलन	५८
नियत	१६, १८, २५, ३९, ४१, ४५, ४२	निर्विकल्पक	१०, २५, ४५
नियतत्व	४२	निर्विशेष	१२, २४
नियम	२, ९, १३, १६, १७, २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ४७, ४३	निर्विशेषत्व	२५
नियमवती	९, २६	निर्गुण्य	५४
नियोग	५७	निर्गुण्यक	९, ४९
निरंश	४२	निर्हास	१९
निरत	४०	निवर्त्तमान	४२, ४४
निरतिशयत्व	४३	निर्विड	४६
निरन्वय	४४	निर्विष्टत्व	१६
निरपेक्ष	४१, ४२	निवृत्त	५
निरपेक्षता	२४	निवृत्ति	१२, १७, ३८, ३९, ४०, ४२, ४८
निरपेक्षत्व	५४	निश्चय	२, ६, ९, १०, १८, २२, २६, २९, ३०, ३५, ३९, ४०, ४८, ४९, ५०, ५१
निरवयव	५०	निश्चयात्मक	१, १०
निरस्त	९, १८, २७, ५५	निश्चित	२, १६, १९, २६, २७, ३०, ३२, ५५, ४०, ५१
निरस्तत्व	४०	निश्चितवृत्ति	५१
निराकरण	९, ११, १५, ३८, ५२, ५४	निश्चिता	९
निरास्य	४, ५४	निषेद्ध	२३
निरास्य	५९		
निरास	९, ११, २८, ३०, ३१, ३५, ४०, ४८		

निषेध	१६, २२, ३०, ४०, ४२	पटल	५७
निष्ठ	४१	पतञ्जलि	२१
निष्ठत्व	९, ४८	पतत्र	२७
निष्ठा	२१	पतित्व	२७
निष्ठात्त्व	४२	पत्रौ	५४
निष्ठादन	४१	पत्र	५४
निर्गर्ग	२१	पथ	२७
नील	४६, ४९	पद	२, ८, ९, २२, २७, २९, ३३, ३८, ४०, ४४, ४६, ४८
नीहार	१९	पदार्थ	१८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
नु	८	पर	२, ७, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
नेकांगम	५४	परतः	१, ११, १२
नेगम	५४	परता	९
नेगमक	५४	परत्व	९
नेयापिक	९, ४९	परब्रह्म	२२
नेर्मल्य	१२	परभावा	४, २२, २३
न्याय	८, १६, २८, ४६	परम	२४, ४७

प

पक्ष	२, ४, ६, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	परतः	१, ११, १२
पक्षधर्म	२७	परता	९
पक्षधर्मता	९, २६, २७	परत्व	९
पक्षधर्मत्व	२६, २७, २८	परब्रह्म	२२
पक्षपात	४५	परभावा	४, २२, २३
पक्षयति	२	परम	२४, ४७
पक्षान्तर	२०, ३०	परमपुरुष	२४
पक्षाभास	५	परमब्रह्मन्	२४
पक्षीकरण	२१	परमाणु	६, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
पञ्च	२५	परम्परा	४, ९, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
पञ्चक	१८, १९, २०, २१	परलोक	६, १४, १५
पञ्चलक्षणत्व	२७	परसामान्य	४४
पञ्चवर्ण	२६	परस्पर	२, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
पञ्चावयव	६, ३०, ३४	परापर	४४, ४५
षट्	४१	परामर्श	११, १२, १३
		परामर्श	२२, २३, २४
		परार्थ	२५
		परार्थानुमान	२५
		परिक्लृप्त	४५

परिकल्पना ...	४७	परीक्षामुखसूत्र ...	१, ७
परिकल्पित ...	१३, २७, ४६	परीक्षित ...	३६
परिग्रह ...	३५	परीक्ष्यमाण ...	७
परिच्छिन्ति ...	११, १३, १३	परोक्ष ...	२, ४, ५, ९, १३, २५, ४०, ५०, ५२
परिच्छिन्नात्मक ...	१३	परोक्षज्ञानवादि ...	९
परिच्छेद ...	१२, ५४	परोक्षता ...	१६
परिच्छेदक ...	५०	परोक्षत्व ...	४९
परिच्छेद्य ...	८, १०	परोक्षाभास ...	५०
परिच्छेद्यत्व ...	१	पर्यनुयोग ...	५५, ४६
परिच्छिद्दीर्घा ...	२२, ५२	पर्यन्तता ...	१७
परिज्ञान ...	१६, ४९	पर्याप्तत्व ...	२१
परिणत ...	४७	पर्याय ...	५, २२, ४३, ४६
परिणति ...	४८	पर्यायग्राही ...	५४
परिणममान ...	५६, ४१	पर्यायता ...	५९
परिणाम ...	४, ५, ५६, ४१, ४३, ४६, ४८, ५१, ५२	पर्यायार्थिक ...	५४
परिणामित्व ...	७, ५५	पर्युदास ...	५९, ४७
परिणामित् ...	२, ५, ६	पवृत ...	२०, २८, २९, ५६, ५९
परित्याग ...	२१	पशु ...	५२
परिदृश्यमान ...	५६	पश्चात् ...	१५, ४५
परिदृष्ट ...	१२	पश्चात्तोद्धार ...	९
परिपन्थित्व ...	१६	पाठ ...	५
परिपाटी ...	५१	पाणि ...	१९
परिमाण ...	८, २३, २६, ४१, ४७	पात्र ...	५६
परिमाणमात्र ...	४७	पाद ...	५०
परिवर्तमान ...	२८	पाद ...	५६
परिसमाप्ति ...	३९, ४२, ४६	पादप ...	५९
परिहर ...	४६	पान ...	४५
परिहार ...	५, ४, ९, १८, २६, ५२, ५३, ५७, ४०, ४३, ५४, ५४	पारम्पर्य ...	९, २८, ४८
परिहृत ...	४५, ५५	पारावार ...	८
परीक्षक ...	११	पार्थ ...	५५
परीक्षा ...	७, ५४	पार्थिवत्व ...	५०
परीक्षामुख ...	७, ५५, ४७, ४८, ५४	पावक ...	१३, ५५, ५९
परीक्षामुखपञ्जिका ...	८	पाश्चात्य ...	५४
परीक्षामुखलघुवृत्ति ...	८, ४३, ५४	पिटक ...	५८
परीक्षामुखवृत्ति ...	५५	पिण्ड ...	४२
		पिशाच ...	५५

पिहित	...	...	...	२०	पौरुषेयत्व	...	...	...	२८, २९, ३२
पीडा	...	...	...	२४	प्रकटीकृत	...	...	...	५४
पीत	...	...	...	१८	प्रकरण	...	...	...	८
पुटपाक	...	...	...	१९	प्रकरणसम	...	...	...	२१
पुत्र	...	...	...	८, २६, २७	प्रकर्ष	...	...	...	९, १९
पुनः	...	...	...	८, २०, २४, २५, २८, ४९, ५२, ५३	प्रकार	१३, २१, २२, २६, ४२, ५४	...	...	५४
				५२, ५३	प्रकाश	...	...	...	१८, ४९
पुनरुक्तता	...	...	...	२९	प्रकाशक	...	...	...	१, १७
पुनर्वचन	...	...	...	२९	प्रकाशकत्व	...	...	...	५०
पुनर्वसु	...	...	...	२२	प्रकृत	६, १३, १६, १९, २६, २७,	...	...	...
पुमस्	...	...	...	४१		२२, २४, २५, ४५	...	...	...
पुरःसर	...	...	...	८, २३	प्रकृति	...	...	...	४१
पुरःसरत्व	...	...	...	४३	प्रकृतिज्ञ	...	...	...	४८
पुरातन	...	...	...	२२, २८	प्रकृष्ट	...	...	...	९
पुरुष	५, ६, १२, १८, १९, २७, २९, ३१, ३२, ३४, ३५, ३७, ३९, ४०, ४१, ४२, ४६	...	...	...	प्रकृत्यमात्र	...	...	...	१९
				...	प्रक्रिया	...	...	...	२५
				...	प्रख्य	...	...	...	२१
पुरुषत्व	...	...	...	१९	प्रतीण	...	...	...	१९
पुरुषार्थ	...	...	...	४१	प्रख्या	...	...	...	१९
पुरुषोत्तम	...	...	...	२५	प्रघट्टक	...	...	...	२२
पुण्या	...	...	...	७, २३	प्रणीत	...	...	...	१८, १९, २९
पूर्व	...	...	...	२, २३, ४	प्रणीतत्व	...	...	...	१२, २५
पूर्ववत्	...	...	...	७	प्रतारण	...	...	...	२३
पूर्वार्थ	...	...	...	६	प्रति	३५, ३८, ४३, ४७, ४९, ५१, ५२, ५३	...	...	...
पूर्वार्थत्व	...	...	...	१०	प्रतिक्षिपत्	...	...	...	१३
पूर्व	८, १२, १८, २७, २८, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ५३	...	...	...	प्रतिक्षेप	...	...	...	१२
				...	प्रतिज्ञा	२, ३, ८, ९, १२, १६, २९,	...	...	...
				...		२१, २२, २३	...	...	...
पूर्व्वचर	...	...	...	२२, २३, २४	प्रतिज्ञात	...	...	...	२४
पूर्व्वचरवस्तु	...	...	...	२५	प्रतिनियत	१, १८, २६, २७, ४५	...	...	...
पूर्व्वार्थ	...	...	...	४९	प्रतिनियतत्व	...	...	...	२५, २७
वृथक्	...	...	...	२५	प्रतिनियम	१८, २५, २६, २८, २९	...	...	...
वृषिद्वी	...	...	...	२२, ४१, ४७, ५०	प्रतिप्रक्ष	१९, २६, २७, २८, ५४	...	...	...
वृथुक्तनी	...	...	...	२६	प्रतिपक्ष	...	...	...	११, १७, २४
वृष्ट	...	...	...	२८	प्रतिपत्ति	२, ४, ६, १५, २६, २७, २८	...	...	...
वेठक	...	...	...	१२		३०, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४५,	...	...	...
पीत	...	...	...	८		४९, ५०, ५२	...	...	...
पोरस्त	...	...	...	२४			...	...	...

प्रतिपन्न	१५, २९, ३६, ४४, ४५	प्रत्यक्षाभास	५०
प्रतिपन्नत्व	२८, ३१, ३५, ४६	प्रत्यक्षाभासत्व	२८
प्रतिपादक	१३, २१	प्रत्यक्षीकरण	३२, ३७
प्रतिपादन	९, २५, २७, ३९	प्रत्यक्षेष्ट	१
प्रतिपादित	१७, ३३, ४५, ५२	प्रत्यभिज्ञा	३५, ३६, ४०
प्रतिपादितत्व	...	प्रत्यभिज्ञान	२, १४, १५, १६, २५, २६, ३५, ३६, ४४, ४७
प्रतिपाद्य	...	प्रत्यभिज्ञानाभास	५, ५०
प्रतिपाद्यत्व	...	प्रत्यभिज्ञायमानत्व	२०
प्रतिप्रमाण	...	प्रत्यय	४, १२, १८, १९, २८, ३५, ३७, ३९, ४०, ४६
प्रतिबद्ध	...	प्रत्यायन	२, ३८
प्रतिबन्ध	१, १८, १९, २२	प्रत्यासक्ति	५३
प्रतिबन्धक	...	प्रत्युक्त	१६, ४१, ४९
प्रतिभास	२३, २४, ४१, ४५, ४६, ५३	प्रत्युत	१५, १९, ३०
प्रतिभासन	१, ७, १०, १६, १७, ३५, ४९, ५०	प्रत्येक	३३, ३६, ३९, ४२, ४६
प्रतिभासमानत्व	...	प्रत्येयत्व	४३
प्रतिभासिन्	...	प्रथम	१३, २२, ४१, ४३, ५१, ५२, ५३
प्रतियोगिन्	...	प्रबोधकर	...
प्रतिवादिन्	२, ७, २०, २८, २९, ३८, ५४	प्रभव	१२
प्रतिविम्ब	...	प्रभवत्व	१२, ४१
प्रतिव्यक्ति	...	प्रभा	...
प्रतिषेध	३, ४, १४, १५, १९, ३२, ३३, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७	प्रभाकर	१६
प्रतिषेध्य	...	प्रभावती	५४
प्रतीति	१, ५, ९, ११, १२, १६, १७, १९, २६, ३६, ३७, ३९, ४०, ४५, ४६	प्रभुत्व	२४
प्रतीतिक	...	प्रभेद	१८
प्रतीन्द्रिय	...	प्रभेदु	...
प्रतीग्रमान	...	प्रमाण	१, २, ५, ६, ७, ८, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, २५, २६, २८, २९, ३१, ३५, ३६, ३७, ४०, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३
प्रत्यक्ष	१, २, ५, ६, ९, १०, ११, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २४, २५, २६, २८, २९, ३१, ३५, ३६, ३७, ४०, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३	प्रमाणता	९, ३८
प्रत्यक्षता	...	प्रमाणत्व	९, ४५
प्रत्यक्षत्व	...	प्रमाणभूत	११, १४
प्रत्यक्षबाधित	...	प्रथित	५४

प्रदर्शक	...	...	...	...	प्रयोग	२३, ४, ६, १०, २८, २९, ४०,			
प्रदर्शन	...	...	२९, ४०, ४१	...	३१, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ४९	...			
प्रदीप	१, ११, १७, ४३, ४८, ४९, ५०	...	...	...	प्रवेशभाज	...	...	...	२९
प्रवेश	...	...	४१, ४२, ४३, ४४	...	प्रज्ञ	...	...	...	२७
प्रधान	...	...	२७, ४१, ४०, ४१	...	प्रसक्ति	...	...	...	४४, ५०
प्रधानभूत	...	...	...	...	प्रसङ्ग	११, १२, १४, १६, २१, २२,	...	...	...
प्रध्वंस	...	...	२१, ४५, ४७	...	२३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,	...	...	...	...
प्रपञ्च	...	...	२३, ४२, ४०	...	३८, ४९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५,	...	...	...	...
प्रपञ्चता	...	...	...	...	४६, ४७, ४८, ५०, ५५	...	...	...	...
प्रपञ्चित	...	...	४१, ४५, ४०, ४२	...	प्रसज्य	...	...	...	४९, ४७
प्रसुद्ध	...	...	४५, ४२	...	प्रसर	...	...	...	...
प्रबोध	...	...	...	...	प्रसवधर्मि	...	...	...	४१
प्रयोगाभास	...	...	...	...	प्रसिद्ध	२, ५, २०, २४, २५, २८,	...	...	...
प्रयोजन	...	...	८, ९, ४१, ४२	...	२९, ३१, ४०, ४९, ५१, ५४	...	...	...	...
प्ररूपण	...	...	१९, २६, ५४	...	प्रसिद्धत्व	...	...	...	...
प्ररोह	...	...	...	...	प्रसिद्धि	...	...	...	२८
प्रलय	...	...	१९, ४४	...	प्रांशु	...	...	...	२५
प्रलापित्व	...	...	...	...	प्राक्	३, ४, २२, २९, ४१, ४२,	...	...	...
प्रवचन	...	...	...	...	४५, ४८, ४९, ४२, ४४, ४५, ४६	...	...	...	...
प्रवण	...	...	...	...	प्राकट्य	...	...	...	२५, ४९
प्रवर्तमान	...	...	१५, २९, ४१	...	प्राकृत	...	...	...	२०
प्रवाह	...	...	२५, ४७	...	प्राक्तन	...	...	१३, ४२, ४३	...
प्रवेश	...	...	...	...	प्रागभाव	...	...	...	५५
प्रवृत्तत्व	...	...	...	...	प्राचीन	...	...	...	१५
प्रवृत्ति	८, १२, १५, १७, १९, २४,	...	...	...	प्राण	...	...	...	१०
...	...	...	३८, ४९, ४१	...	प्राणिभू	...	...	४, ५, २४, ५१	...
प्रमाणसंख्या	...	...	...	...	प्रादुर्भाव	...	...	...	२५
प्रमाणाभास	...	...	५, ८, ५०, ५४,	...	प्राधान्य	...	...	...	१०
प्रमातृ	...	...	...	...	प्रापण	...	...	...	४७
प्रमिति	...	११, ३१, ४०, ४७, ४८	...	...	प्राप्त	...	...	४९, ५०	...
प्रमेय	...	८, १८, ४०, ४८	...	...	प्राप्तकाल	...	...	...	४४
प्रमेयत्व	...	...	...	...	प्राप्ति	...	४२, ४६, ५०, ५२	...	...
प्रमेयवन्नमाला	...	...	...	...	प्राभक्षर	...	...	...	...
प्रयत्न	...	...	...	...	प्रासादिकत्व	...	...	...	११
प्रयास	...	...	...	...	प्रासाध्य	१, ९, १०, ११, १२, १३, १४,	...	...	...
प्रयुक्त	...	...	...	...	१६, १८, २६, २७, २८, २९, ४४,	...	...	...	...
प्रयुक्तत्व	...	...	...	...	४५, ४९	...	...	...	४५, ४९

INDEX.

८१

प्राभाष्यरूप	...	८०	बुद्धि	३, ६, १६, २१, २३, २४,	
प्राभाष्यरूपोद्देश	...	१३		२८, ३६, ३९, ४१, ४२, ४३, ४७,	
प्राभाष्यलिपिका	...	१३		५१, ५३	
प्राय	...	५४	बुद्धिमत	२०, २३, २४, २५	
प्रास्थ	...	५४	बुद्धय	...	४५
प्रासाद	...	२१, २६	बोध	...	३, १५, ४३, ५५
प्रिय	...	८	बोधन	...	४८
प्रेक्ष	...	१०	बन्ध्यास्तनंघय	...	३
प्रेक्षावत्	...	८	बल	९, १७, १९, २०, २७, २८,	
प्रेत्य	...	५		३६, ४२, ४५, ४८	
प्रेरित	...	२०	बहिः	...	२८
प्रोत	...	८	बहिरङ्ग	...	१६
भक्त	...	२४	बहिर्भाव	...	२४
			बहिर्भूत	...	२४
			बहु	...	५८
फल	५, ७, ९, ११, १६, २१,		बहुत्व	...	४२
	५१, ५२, ५८, ४८, ५५		बहुधा	...	४१
फलवत्	...	५५	बहुल	१५, २०, २५, २७, ४४	
फलाभाष	...	७, ५५	बाध	...	१५
फल्यु	...	१५	बाधक	२, ९, १२, १५, १५, १६,	
				२८, २७, ४२, ४३	
			बाधकत्व	...	१५
बद्ध	...	१७	बोद्ध	...	५
बन्ध	...	१५	ब्रह्मन्	२५, २८, २५, ४०, ४५	
बन्ध्या	...	३, ५, ४१	ब्रह्मवाद	...	५४
बन्ध्यासुत	...	८, ४१			
बाधन	...	४२			
बाधा	...	२३, ४६	भगवत्	...	९, ११, २७
बाधित	...	२, ५, ६, ११, २७, ४४,	भरणि	...	५, ४
		५०, ५१	भरणी	...	४, ५५
बाल	३, ६, ७, ११, २३, २५, २०,		भर्ग	...	२५
	३१, ३४, ४३, ५२, ५४, ५५		भव	...	४७, ४८
बालक	...	२४, ४७	भवत्	...	२९, ४०, ४४
बाला	...	१२	भवदीय	...	२५
बाहु	...	२०	भवन	...	२५
बीज	...	२१	भीम	...	४, २१, २५, २५
बुद्ध	...	१९	भारत	...	५८

भाव	२, ३, १०, १३, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	म	
भावना	...	...	...
भावांश	...	...	...
भावि	५, १५, २२, ४२, ४६, ४९	...	...
भावित्व	...	...	...
भाव्य	...	...	...
भाषित	...	...	...
भाषुराकार	...	...	...
भाष्यरत्न	...	...	...
भित्ति	...	...	...
भित्तिमान	...	...	...
भित्ति	५, ७, १२, १२, २१, २१, २५, २५, २७, २६, ४०, ४१, ४१, ४५, ४६, ४८, ४८	...	...
भित्तल	...	...	...
भुवन	...	...	...
भू	...	...	...
भूत	...	...	...
भूतल	...	...	...
भूधर	...	...	...
भूयः	...	...	...
भूषण	...	...	...
भूत	...	...	...
भेद	५, ४, ५, ७, १०, १३, १५, १७, १८, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	...	...
भेदक	...	...	...
भेदकत्व	...	...	...
भाजन	...	...	...
भर	...	...	...
भान्त	...	...	...
भान्ति	...	...	...
भकरन्	...	...	...
भणि	...	...	...
भण्डित	...	...	...
भत	...	...	...
भति	...	...	...
भद	...	...	...
भद्वि	...	...	...
भदन	...	...	...
भदिरा	...	...	...
भद्य	...	...	...
भध्यदशा	...	...	...
भनःपर्याय	...	...	...
भनस्	...	...	...
भनु	...	...	...
भनुधुत्र	...	...	...
भनोनयन	...	...	...
भन्त्र	...	...	...
भन्धो	...	...	...
भन्धमति	...	...	...
भन्यमान	...	...	...
भरण	...	...	...
भराल	...	...	...
भरीचिका	...	...	...
भर	...	...	...
भल	...	...	...
भल्ल	...	...	...
भल्ल	...	...	...
भल्लानव	...	...	...
भल्लपरिमाण	...	...	...
भल्लभूत	...	...	...
भल्लभोह	...	...	...
भल्लिष	...	...	...
भल्लिधर	...	...	...
भल्लिधर	...	...	...

INDEX.

८३

मा	...	८०	सुग	...	८, ४४
माख	...	८	सुगादि	...	४, ४४
माखवक	...	६, ५३	सुग्य	...	१६, ४०, ४८
माखिअनन्दि	...	७, ८, १३, ५५	सुत	...	४४, ४७
मातुलिंग	...	५	सुतपिण्ड	...	४६, ४७
मातृ	...	५, ८	सुव	...	५, २४
मात्र	...	१२	मेवक	...	२६, ४५
मादृश	...	७	मेय	...	१८, ४८
मादृश	...	८	मेयवपता	...	१८
मान	...	१३, ५५, ५४	मेक	...	४
मानव	...	१७, २०, ५८, ५७	मोच	...	१५
मार	...	८	मोदक	...	६
मार्जार	...	१७	मोह	...	६, १३, ४१
मिथ्या	...	११, १८, ५१, ५५, ५४	य	...	
मिथ्यात्व	...	५७	यत्त	...	४७
मीमांसक	...	५, ८, २७, ४८, ५८, ४८	यत्न	...	४८
मुकुट	...	४१	यथा	५, २०, ५५, ५६, ५८, ४२, ५०, ५३	
मुक्त	...	२५, ४६, ४१	यथाकथञ्चित्	...	४२
मुक्ता	...	२१	यथक्रम	...	४८
मुक्ति	...	२१	यथा	...	१३, १८, ४७
मुख	...	१, १२, २७, २८, ४०, ५१, ५५	यथायत्न	...	१३
मुख्य	...	१७, १८, २०, २५, ५१	यथासंख्य	...	४६
मुख्यत्वं	...	१८	यथैक	...	४
सुग	...	६, २३, ४४, ४६, ५१	यदि	...	१३, ४०, ४१, ४३, ४५
सुगधबुद्धि	...	५१	यमलक	...	५
सुनि	...	४८	यान्नवल्का	...	४७
सुख	...	५	यादृश	...	२१
सुदुगर	...	४२, ४३	यान	...	२७
सुद्रा	...	२१	यावत्	...	५, ८, १२, ४०
सुहृत्	...	४, ४५	युक्त	८, १२, १३, १४, १६, २०, २१, २२, ४५, ४६, ४८, ४९, ४४, ४५, ४६	
सूक्त	...	२५	युक्ति	...	१०, २८, ४०, ४४, ५४
सूते	...	४६	युक्तिचै	...	१७
सूतेत्य	...	६, ४७, ५२	युगपत्	...	२४, ४६, ५०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६
सूतिमत्	...	२२	युव	...	४८
सूते	...	१३			
सूल	...	१८, २०, ४१, ४५, ५४			

युवति	...	...	...	३६
यूष	...	...	...	६
योग	...	...	२०, ५५, ८६	
योगिन्	...	...	...	२१
योष	...	...	...	२८
योग्यता	...	१, ४, १८, ४९, ८०		
योजन्य	...	...	...	५३
योज्य	...	...	...	२९
योग	...	६, ९, ३०, ४४, ४८		
योगपदा	२५, ४२, ४३, ४४, ४६, ५१			

र

रक्ताक्त	...	...	...	४५
रक्तम्	...	...	...	४०, ४८
रचना	...	...	८, २२, २८	
रचित	...	...	१३, ४०	
रजत	...	...	१२, २७	
रजस्	...	...	...	१९
रत्न	...	...	८, २६, ५५	
रत्ननन्दि	...	...	...	५५
रण्या	...	...	...	१९
रण्यापुसम्	...	...	...	१९
रस	३, ५, १३, २०, २४, २७, ५२, ५०			
रस्य	...	...	...	५७
रहित	...	...	१७, ५८	
राग	...	...	५, १९, ५७	
राहान्त	...	...	...	२८
राशि	...	...	...	६
रस	...	...	...	४३
रश्मि	...	...	८, १३	
रूप	३, ९, १०, १२, १५, १८, १९, २१, २३, २४, २४, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२			
रूपक्षय	...	...	...	५२
रेवती	...	...	४, ३३, ५४	
रोमाञ्च	...	...	...	४७

सं

सत्तय	१, ३, ४, ५, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १८, २०, २१, २२, २६, २७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४			
सत्तयत्व	...	...	...	२६
सचित	...	...	...	३२, ५७
सदम्	...	...	१, ८, ९	
सदमी	...	...	...	९
सधीयस्	...	...	...	१, ८
सधु	...	...	...	४५
सधुति	...	...	२५, ४०, ४८	
सता	...	...	...	१३
साधव	...	...	...	८
साधित	...	...	...	४८
सिद्ध	११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००			
सिद्धत्व	...	...	...	१९
सिद्धित	...	...	...	४३
सिद्धिन्	...	...	...	१३
सिद्धिक	...	...	१३, १५, ४०	
लोक	...	५, १२, २७, ५०, ५१		
लोकवाधित	...	...	५०, ५१	
लोचन	...	...	...	१९
लोम	...	...	...	४७
लोमकूप	...	...	...	४७
लोमायतिक	...	...	६, ५२, ५३	
लौकिक	...	...	११, ३७	

व

वज्र	...	...	...	५४
वक्तव्य	...	...	२०, ४८, ५०, ५३	
वक्तृ	...	...	२, २८, ३५, ३९	

INDEX.

८५

वक्तृत्व	...	...	...	...	वाक्	...	...	...	...
वक्ष्यमाण	...	...	...	...	वाक्य	...	...	...	...
वचन	...	...	...	...	वाङ्मान	...	...	...	...
...	...	...	...	...	वाच	...	...	...	...
...	...	...	...	...	वाचक	...	...	...	...
वचस्	...	...	...	...	वाचकत्व	...	...	...	...
वठ	...	...	...	...	वाचनिक	...	...	...	...
वदरीपाल	...	...	...	...	वाच्य	...	...	...	...
वध	...	...	...	...	...	...	...	...	...
वन	...	...	...	...	वाच्यत्व	...	...	...	...
वर	...	...	...	...	वाह	...	...	...	...
वर्ण	...	...	...	...	वादिन्	...	...	...	...
वर्णन	...	...	...	...	...	...	...	...	...
वर्णित	...	...	...	...	वायु	...	...	...	...
वर्तमान	...	...	...	...	वार्त	...	...	...	...
वर्तिन्	...	...	...	...	वार्ता	...	...	...	...
वर्मित	...	...	...	...	वर्तिका	...	...	...	...
वलिता	...	...	...	...	वानिज	...	...	...	...
वश	...	...	...	...	वाग्म	...	...	...	...
वैशिता	...	...	...	...	वाचना	...	...	...	...
वस्तु	...	...	...	...	वास्तव	...	...	...	...
...	...	...	...	...	वास्तवत्व	...	...	...	...
...	...	...	...	...	वाद्य	...	...	...	...
...	...	...	...	...	विकल	...	...	...	...
वस्तुता	...	...	...	...	विकलता	...	...	...	...
वस्तुत्व	...	...	...	...	विकलत्व	...	...	...	...
वस्तुधृत	...	...	...	...	विकल्प	...	...	...	...
वस्त्र	...	...	...	...	विकार	...	...	...	...
वहः	...	...	...	...	विकृति	...	...	...	...
वहिरङ्ग	...	...	...	...	विग्रह	...	...	...	...
वह्नि	...	...	...	...	विघटन	...	...	...	...
वा	...	...	...	...	विघटयन्	...	...	...	...
...	...	...	...	...	विघ्न	...	...	...	...
...	...	...	...	...	विचार	...	...	...	...

विचारणा ...	...	...	२५	विभुत	...	...	...	२७
विचारणीय ...	...	...	५४	विफल	...	...	...	४२
विचार्यमाण ...	...	...	३८, ४०, ४२	विभावना	...	...	...	१३
विज्ञातीय ...	...	...	३३, ३४	विभ्रुवित	...	...	...	३८
विजृम्भितत्व ...	...	...	२४	विभ्रु	...	...	...	१३
विज्ञान	२, ५, ९, १०, ११, १३, १५, १७, १८, २३, ३१, ३२, ३४, ३७, ३८, ४०	...	...	विभ्रुति	...	...	...	९
विज्ञानाद्भेदवाचित्व	...	...	९	विमति	...	...	२०, ४२	...
विक्रित	...	...	३७	विपुक्त	...	...	...	३३
विरुमान	...	...	३२, ३४	विरस	...	...	...	३२
विरुमानता	...	...	३२	विराग	...	...	...	३१
विद्या	...	...	८, १५	विरुद्ध	३, ४, ५, ६, १९, २१, २३, २४, २६, २८, ३२, ३३, ३४, ३९,	...	...	...
विरुद्ध	...	...	६, २५	विरुद्धत्व	...	...	४५, ४७, ५१, ५२	...
विरुद्ध	...	...	८, २५	विरोध	१४, २२, २३, २६, २८, २९, ३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५,	...	...	...
विधातृ	...	...	२५	विरोधिन्	...	१०, १५, २५, २७, ३४, ४१, ४२, ५१	...	...
विधान	...	...	२४, ३५	विलक्षण	...	...	...	२१
विधि	३, ४, ११, १२, १९, २३, २५, ३२, ३४, ३७, ४०, ४५	...	...	विलक्षणत्व	...	...	१३, २७	...
विध्यस्त	...	...	१५, १८	विलय	...	...	...	४३
विना	...	...	५४	विलसित	...	११, १२, १३, २३, २४, २६, ३३	...	...
विनाश	...	...	४२, ४३, ४४	विवर्जित	...	...	...	५८
विनिवृत्ति	...	...	३८	विवर्ज	...	५, १५, २४, २५, ४६	...	...
विनेय	...	...	१, ८, ९, १७	विवर्तत्व	...	...	...	३४
विपक्ष	२, ६, ९, १६, १९, २०, २१, २६, ४०, ४५, ४८, ४२, ४४, ५१	...	...	विवाद	९, १०, १६, १९, २१, २२, २३, २४, २९, ३८	...	...	...
विपरीत	६, १९, २६, २७, ३८, ४१, ४९, ५०, ५२	...	...	विवाह	...	...	...	...
विपरीतव्यतिरेक	...	...	६	वितृत	...	...	...	४८
विपरीतान्वय	...	...	६	विवेक	...	...	...	४६
विपर्यय	१, ८, ११, २७, २९, ४६, ४९, ५२	...	...	विश्रु	...	१, ९, १६, १७, १८, २०, ५५	...	...
विपर्यस्त	...	...	२, २७	विश्रुत्व	...	...	१६, १८	...
विपर्योष	...	...	९, १०, ११	विश्रु	२, ४, ११, १५, २०, २९, ४०, ४८, ५४	...	...	...
विपश्चित्	...	...	२३	...	...	...	...	...
विपाक	...	...	२१	...	...	...	...	...
विप्रतिपत्ति	२, ९, ५३, ५०, ५१, ५७, ४०, ४८, ५४	...	...	...	...	...	...	...

३३

12

श्रेयस्	...	१८, ३८, ४४, ४६	पुंयुक्त	...	५, ५०
श्रेयसी	...	...	संयोग	...	४, २२, २४, २५, ४६
श्रोतृ	...	...	संविक्ति	...	११, २०
श्रोत्र	...	१५, २६, २५, २७	संविद्	...	७, ५४
श्लोक	...	...	संविदित	...	५, ४८
शून्य	...	...	संदृष्टि	...	...
श्रमांस	...	...	संवेदन	...	९, १७, ५३
शून्य	...	...	संयवहार	...	१७, २५
श्वेत	...	...	संशब्दन	...	...
घ			संशय	...	२, ८, १०, ११, २७, २८, ३०, ४६, ४७, ४८, ४८, ४८
घट्ट	...	...	संश्रुति	...	...
घट्टक	...	...	संसर्ग	...	...
घट्टपाद	...	...	संविद्धि	...	...
घोड़शक	...	...	संस्पृष्ट	...	...
घोड़ा	...	...	संस्कार	...	२, १५, २२, २५, २७
स			संस्कार्य	...	...
सं	...	...	संस्कृत	...	...
संकेत	...	...	संस्तवन	...	...
संक्रान्ति	...	...	संस्थान	...	...
संक्षिप्त	...	...	संस्पर्श	...	...
संक्षेप	...	...	संस्पर्शन्	...	...
संख्या	९, १३, १४, १५, १६, १७, २५, २७, ४०, ४८, ५२, ५३	...	संहति	...	...
संख्याभाव	...	...	सकल	...	१२, २६, ४३, ४४
संयुहीत	...	...	संकर	...	...
संग्रह	...	...	संकुलन	...	...
संज्ञा	...	...	संकुत	...	४, २२, २७, २८, ४०
संज्ञिक	...	...	सङ्ग	...	...
संदर्शन	...	...	सङ्गीत	...	...
संदिग्ध	...	...	सङ्गम	...	...
संप्राप्ति	...	...	सङ्घात	...	...
संबद्ध	...	...	संविद्य	...	...
संबद्धत्व	...	...	संज्ञातीय	...	११, २८, ४३, ५३
संभव	...	...	सटा	...	...
संभावन	...	...	सत्	...	...
	...	...	सत्कार्य	...	...

५२

सता	२, ४, १८, ४०, ४१, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	समधिगम्य ...	१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
सत्य	१६, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	समर्थ ...	१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
सत्प्रतिपक्ष	...	...	...
सत्प्रतिपक्षत्व	...	...	...
सत्य	...	...	...
सद्व्यवस्था	...	...	...
सदृश	...	...	...
सद्भाव	...	...	...
सनातन	...	...	...
सन्तान	...	...	...
सन्दर्भ	...	...	...
सन्दिग्ध	...	...	...
सन्दिग्धविपक्ष	...	...	...
सन्दीह	...	...	...
सन्दीह	...	...	...
सन्धिकर्ष	...	...	...
सन्धिकर्षण	...	...	...
सन्निधान	...	...	...
सन्निधि	...	...	...
सन्निभ	...	...	...
सन्निवेश	...	...	...
सन्निहित	...	...	...
सन्भाव	...	...	...
सन्भावग्रहित	...	...	...
सपक्ष	...	...	...
सम्पर्ण	...	...	...
सफल	...	...	...
सम	...	...	...
समस्त	...	...	...
समस्तत्व	...	...	...
समग्रता	...	...	...
समगुला	...	...	...
समधिगम्य	...	...	...
समन्तर	...	...	...
समभिच्छेद	...	...	...
समर्थ	...	...	...
समर्थन	...	...	...
समर्थयमान	...	...	...
समर्थित	...	...	...
समवधान	...	...	...
समवशरण	...	...	...
समवाय	...	...	...
समवायि	...	...	...
समवायित्व	...	...	...
समवशयिकारण	...	...	...
समवेत	...	...	...
समस्त	...	...	...
समाक्रान्त	...	...	...
समागम	...	...	...
सम्पुञ्ज	...	...	...
समानत्व	...	...	...
समाप्त	...	...	...
समारोप	...	...	...
समास	...	...	...
समासादयत्	...	...	...
समीचीन	...	...	...
समीप	...	...	...
समुत्पन्न	...	...	...
समुदाय	...	...	...
समुदित	...	...	...
समुद्देश	...	...	...
तन्मात्र	...	...	...
तन्मात्रत्व	...	...	...
तन्मात्राद्य	...	...	...

बोध्य	...	...	...	४५	स्वप्न	...	...	...	१५, ३०
कर्म	...	...	...	४३	स्वभाव	४, ९, १०, १२, १४, १४, १८,			
कान	...	...	...	४०, ४८		१९, २४, २५, २९, ३२, ३३, ३४,			
कानधय	...	...	...	३		३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६			
काम	...	...	...	३४	स्वभावभूत	...	...	...	३९
क्याणु	...	...	...	५, २७, ४९	स्वभावलिङ्ग	...	...	...	१८
क्यायित्व	...	...	...	४३	स्वयं	२१, २७, ३१, ४४, ४७, ४९, ५३			
क्यायिन्	...	...	...	४२	स्वरूप	१, ४, ६, ९, १२, १३, १५, १६,			
क्यास	...	...	...	४, ५, ४४		१७, २३, २४, २५, २८, ३१, ३४,			
स्थित	११, १२, १५, १६, १८, २७,					३५, ४०, ४१, ४४, ४५, ५१, ५४			
	२८, ३६, ३७, ३९, ४०, ४८				स्वरूपता	...	...	...	१४
स्थिति	...	४, १४, ४२, ४६, ५३			स्वरूपसत्त्व	...	...	...	४४
स्थिर	...	...	...	४३	स्वरूपाभास	...	...	...	४९
स्थूल	...	...	...	४३	स्वरूपासिद्ध	...	...	...	२१
क्षिप्र	...	...	...	४३	स्वर्ग	...	...	...	२६
स्वर्ग	...	३, ५, ५५, ४५, ४९, ५०			स्वर्गकाम	...	...	...	३७
स्वर्गन	...	...	...	३५, ५०	स्वयसन	...	...	...	५, २७
स्वप्नता	...	...	...	६	स्वयंतर	...	...	...	३३
स्वप्नभूत	...	...	...	५५	स्वयंवेदन	...	...	...	९
स्फटिक	...	...	...	४३	स्वातन्त्र्य	...	...	...	२४
स्फुट	...	...	...	१३	स्वापूर्वार्थ	...	...	...	१
सरण	२, ३, १४, १४, २०, २५,				स्वार्थ	...	...	...	४, १५
	२६, ३०, ३८, ४७				स्वार्थानुमान	...	...	...	३१
सरणाभास	...	...	...	५, १०	स्वाश्रय	...	...	...	४६
सृति	२, ३, १४, १६, १७, १९,								
	२५, ३७, ४१, ४७, ४८								
सात्कार	...	...	...	४८	द्वय	...	...	...	२६
साक्षाद्वि	...	...	...	४५	द्वत	...	...	...	३७
स	१, ५, ९, १२, १३, १४, १५, १६,				द्वयस	...	...	...	३९
	१७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २५,				द्वर	...	...	...	८, ९
	२७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३८,				द्वरि	...	...	...	९
	३९, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७,				द्वय	...	...	...	५
	४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५				द्वयिन्	...	...	...	६
सञ्च	...	...	...	४३	द्वान	...	...	...	५, ४८
सत	...	१, ११, १२, १३			द्वानि	...	१२, १९, २४, ४२		
सतसिद्ध	...	...	...	१२	द्वि	१०, १८, २२, २३, २४, २५,			
सतन्त्र	...	...	७, ४७, १५			२६, २९, ३२, ४३, ४४, ४७, ४८			

INDEX.

[illegible]

सः ।

१५, २०
४, ९, १०, १२, १४, १६, १७,
२४, २५, २६, २७, २८, २९,
३०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६,
३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२,
४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८,
४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५,
५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२,
६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०,
७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८,
७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६,
८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४,
९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. **294.4/5265 P.M.**
Accession No. **15969.....**